

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
CONSTANTINE THE PHILOSOPHER UNIVERSITY IN NITRA

KATEDRA
ETNOLÓGIE
A ETNOHISTÓRIE

**Etnologické
reflexie
vedecko-výskumných
prác mladých
vedeckých
pracovníkov**

Etnologické
reflexie
vedecko-
výskumných
prac
mladých
vedeckých
pracovníkov

Dagmara Bacová - Anna Kasanová

Dagmara Bacová, Anna Kasanová (editorky)
Vesna Bočko (grafická úprava obalu)
Dagmara Bacová, Anna Kasanová (grafická úprava textov)
Katedra etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická Fakulta
Náklad 50 kusov
Nitra 2010
ISBN 978- 80- 8094- 826- 9
EAN 9788080948269

Zborník Etnologické reflexie vedecko – výskumných prác mladých vedeckých pracovníkov vznikol ako výsledok projektu UGA Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

PREDSLOV

Zborník Etnologické reflexie vedecko – výskumných prác mladých vedeckých pracovníkov je publikovaným výstupom konferencie s rovnakým názvom, ktorá sa konala na pôde Univerzity Konštantína Filozofa 16. júna 2010. Zároveň je prvým vydaním zamýšľaných každoročne zostavovaných zborníkov obdobného charakteru Katedry etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre. Naším zámerom je predostrieť čitateľovi aktuálne oblasti záujmu najmä doktorandov/doktorandiek a mladých vedeckých pracovníkov/pracovníčiek nielen z radov etnológie a etnomuzikológie, ale aj z príbuzných odborov zaoberajúcich sa štúdiom spoločnosti a kultúry. Rozhodli sme sa, že témy týchto konferencií a následne aj zborníkov budeme zámerne ponechávať otvorené, aby mal každý z nás možnosť oboznámiť sa s prácou a vedecko – výskumnou orientáciou svojich kolegov. Touto cestou chceme aspoň v malej miere podkryť „pestrú mozaiku“ aktuálnych tém a fenoménov skúmaných na poli etnológie, etnomuzikológie, prípadne iných spoločenských vied.

Predkladaná publikácia ponúka čitateľovi široký diapazón tém, ktorými sa zaoberajú doktorandi a doktorandky pôsobiaci na Katedre etnológie a etnomuzikológie FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Katedre dejín a teórie umenia na FF Trnavskej univerzity v Trnave a na Ústave vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Zborník obsahuje 7 samostatných príspevkov.

Na nasledujúcich stranách sa možno dočítať o feministických prúdoch a koncepciách, ktoré poznačili smerovanie myslenia v kultúrnej antropológii a filozofii (K. Beňová), o vplyve makrosociálnych procesov industrializácie na formovanie urbánneho prostredia na príklade mesta Vrútky (A. Kasanová), alebo o vzťahu a postavení slovenčiny v etnicky zmiešaných slovensko – britských rodinách žijúcich v Londýne (D. Bacová). Ďalší príspevok pojednáva o teoretických prístupoch k problematike ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu (V. Mezeiová). Z oblasti etnomuzikológie uvádzame v zborníku štúdiu zaoberajúcu sa konštrukčným zdokonaľovaním cimbalu v 18. až 20. storočí (Z. Karliková). Práca orientovaná na využitie jaskýň ako priestoru na ľudové liečenie chorých v minulosti je zaujímavým vstupom do problematiky vzťahu človeka k jaskynným priestorom a ich alternatívnym využitiam (P. Laučík). Posledný príspevok je z oblasti insitnej výtvarnej tvorby a umenia, kde sa autorka rozhodla priblížiť najfrekvencovanejšie pojmy rezonujúce v oblasti jednotlivých neškolených výtvarných prejavov a zároveň priblížila vybrané zahraničné organizácie orientujúce sa na insitné umenie (A. Tamasová).

Dúfame, že rovnako, ako na konferencii, tak aj takáto forma príspevkov vzbudí záujem u študentov, etnológov, antropológov, prípadne vedcov iných spoločensko – vedných odborov o aktuálne práce a výskumy doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov a zároveň čitateľom umožní pohľad do inšpiratívnej „kuchyne“ mladých bádateľov týchto vedných odborov.

Prajeme príjemné a obohacujúce čítanie.

Dagmara Bacová a Anna Kasanová

OBSAH

Beňová Kamila	Úvod do feministickej antropológie (s pokusom o mikroanalýzu antropologickej kauzy Mead vs. Freeman z feministickej perspektívy)	6
Kasanová Anna	Makrosociálne procesy industrializácie v urbánnom prostredí (na príklade mesta Vrútky)	21
Bacová Dagmara	Bilingvizmus v etnicky zmiešaných rodinách so zaostrením na slovenský jazyk (na príklade slovensko – britských rodín v Londýne)	34
Mezeiová Veronika	Sociálne zdroje lokálneho rozvoja (teoretický náčrt problematiky ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu)	43
Karliková Zuzana	Konštrukčné zdokonaľovanie cimbalu a rozširovanie jeho interpretačných možností v 18. - 20. Storočí	50
Laučík Peter	Využívanie materiálov z jaskýň v tradičnej etnomedicíne na Slovensku	54
Tamasová Alexandra	Neprofesionálna výtvarná tvorba. Terminológia a aktuálna situácia vo svete	62
Zoznam autorov	70

Úvod do feministickej antropológie (s pokusom o mikroanalýzu antropologickej kauzy Mead vs. Freeman z feministickej perspektívy)

Kamila Beňová

Key words: *feminist anthropology, gender in research, Margaret Mead, Derek Freeman, feminist / gender perspective*

The presented article is focused theoretically and synthetically. In the introduction part it is dealing with an origin, beginnings, forming and further development of feminist anthropology as an independent scientific discipline and an integral part of social and cultural anthropology. This all at the background of an anthropological and feminist thinking progress, especially from 2nd half of 20th century. After, continues it with a part named Gender vs. Field, which introduced briefly into gender-in-research problematics. This issue has resonated in anthropology mainly from 60's years of 20th century and came to the fore, just because the feminist wave in science, consequently anthropology, as well, and significantly influenced its further development as a whole discipline. Final part is devoted to the most famous anthropological cause Mead vs. Freeman, first with describing a basics and introductory acquaintance with a case. Secondly is this part an attempt to analyze this cause from feminist perspective and involvement of gender optics. The result is a final microanalysis, which recognizes seven different but related levels, with feminist perspective integrated, how differently we can regard this cause and what important it brings into anthropology.

Vznik a počiatky, formovanie a vývin feministickej antropológie

Prvopočiatky vzniku formovania feministickej antropológie je možné sledovať spolu s vývinom prvej vlny feministického hnutia už od konca 19. storočia. Prvá vlna sa zrodila spolu s rodiacimi sa zásadnými premenami západnej spoločnosti, v Európe najmä so zánikom feudalizmu a monarchistického zriadenia a vznikom občianskych a demokratických štátov, kapitalistickým systémom a trhovou ekonomikou a priemyselnou revolúciou (osvietenstvo a Francúzska revolúcia, sufražetky), v USA bolo „spúšťačom“ abolicionistické hnutie. Exklúzia žien z verejného a politického života krajín v modernej spoločnosti už viac nebola udržateľná. Vďaka feministickému hnutiu získali ženy po prvýkrát legálne uznané rovnoprávne postavenie s mužmi prejavené predovšetkým volebným právom a postupným, hoci pomalým a dodnes neukončeným, prenikaním do všetkých sfér verejného a pracovného života. V kontexte vedeckého života, už v tomto období zaznela požiadavka zahrnúť do etnografie aj „hlas žien“ a ženský pohľad na skúsenosti a udalosti, a toto uvedomenie otvorilo úplne novú a prevratnú perspektívu vo výskume, ktorý bol prevažne (v celej histórii vedy) robený mužmi a s mužmi. Jednou z prvých profesionálnych antropologičiek s platenou pozíciou na Harvarde bola Alice Fletcher v USA zaoberajúca sa kultúrou amerických indiánov, o niečo neskôr Američanka Phyllis Kaberry, získala titul PhD. na London School of Economics, kde pracovala spolu s B. Malinowskim, ktorá ako jedna z prvých zamerala svoju profesionálnu prácu na výskum vzťahov medzi ženami a mužmi v kontexte náboženského života medzi austrálskymi domorodcami. (Bratton, 1998)

Trvalo však až do 70. rokov 20. storočia, kým sa táto perspektíva začala prijímať ako relevantná aj v reálnej vedeckej sfére a feministická antropológia sa začala vyvíjať ako samostatné pole kultúrnej a sociálnej antropológie. Za prvé „predstavitelky“ zo skoršieho obdobia sa považujú aj antropologičky Ruth Benedict(ová) a Margaret Mead(ová), ktoré charakterom a zameraním ich výskumnej práce na mužské a ženské správanie u primárnych spoločností a prístupom vytvorili základný rámec pre novovznikajúcu disciplínu. Najmä u Mead(ovej) nachádzajú „zakladateľky“ disciplíny inšpiráciu a smerovanie: „*Náš materiál svedčí o tom, že mnohé, ak nie všetky osobnostné črty, ktoré by sme my nazvali mužské či ženské, sú s pohlavím spojené práve tak málo ako oblečenie, mravy a pokrývky hláv.*“ (Mead, 1935 in Kanovský 2004: 145)

Dá sa konštatovať, že od začiatku nebola disciplína jednotná vo svojich teoretických a filozofických prístupoch, pretože zrkadlila jednotlivé prúdy feministického i nefeministického myslenia. Najväčší spoločný filozofický vplyv sa pripisuje francúzskej existencialistickej filozofke Simone de Beauvoir(ovej), ktorá v roku svojím prevratným dielom *Druhé pohlavie* (1949) priniesla nový pohľad na identitu ženy a vysvetlenie jej podriadenej, „odvodenej“, čiže „druhej“ existencie od muža. Jej téza „ženou sa nik nerodí, ale stáva sa ňou“ položila základný kameň moderného feminizmu. Významnú rolu vo vývine disciplíny zohral aj štrukturalizmus a štruktúrna antropológia C. Léviho – Straussa, ktorý svojím prístupom vytvoril nový spôsob uchopenia a vysvetlenia kultúrnych javov.

Za jednu z prvých a zásadných prác zaraďovaných už k feministickej antropológii, sa považuje štúdia **Sherry Ortner**(ovej) z roku 1974 *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?*¹ ovplyvnená práve Beauvoir(ovou), ktorej štúdiu aj venovala, a Straussom, na ktorého odkazuje vzdaním úcty pri časti štúdie s názvom *Príroda a kultúra*. Ortner považuje druhoradé postavenie žien v spoločnosti za ľudské univerzálium, „*je to pankultúrny fakt*“ (Ortner 1998: 91), súčasne si však uvedomujúc rozsiahlu kultúrnu rôznorodosť tohto postavenia. Jej štúdia je nielen odrazom doby, ale je zároveň výzvou na zmenu: „*...chcem sa dočkať skutočnej zmeny, príchodu sociálneho a kultúrneho poriadku, kde bude ženám dostupná rovnako veľká časť ľudského potenciálu ako mužom*“. (ibid.) Univerzálnosť menejcenného postavenia žien v akomkoľvek type spoločnosti rozoznáva v troch rovinách: 1) prvky kultúrnej ideológie spolu s výroky informátorov(riek), ktoré explicitne znižujú hodnotu žien (role, úlohy, produkty ich činnosti, sociálne prostredie) a pripisujú mužom a mužským aktivitám väčšiu prestíž; 2) symbolické znaky (ako príklad uvádza ženám prisudzované poškvrnenie, ktoré je možné interpretovať ako implicitné vyjadrenie menejcennosti); 3) sociokultúrne usporiadanie (ktoré ženy obvykle vylučuje z mocenských sfér vplyvu a často úplne zamedzuje kontakt s nimi prostredníctvom rôznych tabu). V časti *Príroda a kultúra* prichádza s konštatovaním, že „*každá kultúra na istom stupni vedomia presadzuje samu seba nielen tak, aby sa od prírody líšila, ale aj tak, aby jej bola nadradená*“ (Ortner 1998: 97), čo spočíva práve v jej schopnosti transformovať prírodu. Z tejto myšlienky vychádza aj jej vskutku jednoduchá konštatácia, ktorá je hlavnou ideou celej štúdie, že kým muži sú stotožňovaní práve s kultúrou, ženy sú stotožňované či symbolicky spájané s prírodou, sú zakorenené v prírode alebo k nej bezprostredne tiahnu. Napriek faktom, že sa aktívne podieľajú na špeciálnych procesoch, stále zostávajú tie, ktoré „*transcendujú prírodu*“

¹ ORTNER, B. S. 1998. *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* s. 89 – 114. In: Oates – Indruchová, L. (ed.): *Dívčí válka s ideologií*. SLON. Praha 1998. 304 s. (Pôvodne: *Is Female to Male as Nature is to Culture?* In: *Woman, Culture and Society*, edited by M. Z. Rosaldo and L. Lamphere. Stanford, CA: Stanford University Press 1974. s. 67 – 87)

menej než muži“ (Ortner 1998: 98). Ako hlavné príčiny pankultúrnej devalvácie žien rozpoznáva: 1) fyziológiu ženy, 2) jej sociálne role a 3) jej psychiku, vo vzájomnej kombinácii týchto charakteristík. Žena ako bytosť bližšia prírode z dôvodu jej fyziológie je „otrokyňou ľudského druhu viac než muž, jej živočíšnosť je očividnejšia“, s odvolaním sa na Beauvoir. Menštruácia, tehotenstvo, pôrod sú všetko faktory, ktoré prerušujú každodennú činnosť ženy a reálne ju uvrhnú do stigmatizujúceho stavu voči spoločnosti. Kým muž nie je prirodzene obdarený kreatívnou funkciou života, tvorí umelo, a vytvára tak transcendované objekty (techniky, symboly), ktoré majú trvalejší charakter než samotný ľudský život, sú tak cenené viac. Žena samozrejme prispieva ku kultúre rovnakým dielom, ako myslíaca bytosť, avšak sama prijíma maskulínne aspirácie, a tým „*akceptuje vlastné podcenenie a zdieľa stanovisko svojej kultúry*“ (Ortner 1998: 101). Sociálna rola ženy chápaná ako rola bližšia k prírode je priamo nadväzujúca na fyziologické danosti ženy a súvisí podľa Ortner najmä s materstvom (laktácia), ktoré viaže ženu automaticky k dieťaťu. V tejto súvislosti ide najmä o vymedzenie sociálneho priestoru pre ženu (a dieťa) v domácej sfére („*uväznenie v rodinnej skupine*“), a v konečnom dôsledku akési stotožňovanie ženy s dieťaťom, ktoré nikdy nie je plnoprávnym členom spoločnosti (stáva sa ním až po absolvovaní prechodového rituálu, alebo napr. chlapci podstupujú symbolickú očistu pre zbavenie sa poškvrnenia v dôsledku dlhodobého kontaktu so ženským priestorom). Tak i tu platí rovnaká logika vzťahov: rodina je v kontexte iných organizácií spoločnosti (rituál, náboženstvo, právo, politika) považovaná za sociokultúrnu organizáciu nižšieho rádu, a žena ako jej súčasť je s ňou stotožňovaná a preberá tieto charakteristiky. To, že žena je vždy aj súčasť kultúry argumentuje Ortner tým, že prvá socializácia prebieha práve pod jej vedením, avšak v určitej fáze sa dostáva do rúk mužskej časti spoločnosti.² Čo sa týka psychiky ženy chápanej ako psychiky bližšej k prírode, tu sa prikláňa k názoru, že ide len o logický dôsledok charakteristickej socializácie a rodinných štruktúr, ktoré formujú psychické vybavenie ženy (a muža). Dichotómie ako abstraktnosť a konkrétnosť, či subjektivita a objektivita (alebo iné dichotómie v závislosti od konkrétneho kultúrneho kontextu) síce sú reálne existujúce, ale nie sú dôkazom vrodenej dispozície, či „*feminnej duše*“ (Ortner 1998: 106). Pozíciu ženy v skutočnosti rozoznáva práve niekde medzi týmito dvoma sférami a nazýva ju preto intermediárnou. Na jednej strane jej stotožňovanie s prírodou, na strane druhej však jej uznávaná participácia na kultúre, výsledkom čoho je však stále menejcenná pozícia, ktorá z nej robí „*podradnejšiu bytosť*“ (Ortner 1998: 110). Táto intermediarita znamená u nej akýsi „*kompromisný status v hierarchii prechodu od kultúry k prírode*“ (Ortner 1998: 110) a zároveň sprostredkovaciu funkciu medzi prírodou a kultúrou, čo podľa vedkyne môže vysvetľovať nielen nižší status ženy, ale aj silnejšie obmedzenie jej aktivít (prameniace z konzervativizmu a tradicionalizmu, ktoré sú vo väčšej miere uplatňované a požadované práve od žien), keďže prežitie každej kultúry závisí najmä od faktorov, ktoré ju môžu reprodukovať – v tomto prípade je to žena ako zodpovedný článok za výchovu a ranú socializáciu detí ako hlavných a jediných možných reprodukovateľov kultúry. Tento proces preto musí byť chránený a zaistený prísnyimi pravidlami (teda obmedzeniami či sankciami). Dôsledkom intermediárnej pozície je podľa Ortner(ovej) aj symbolická dvojznačnosť charakteristická pre marginálne javy, a prejavujúca sa v mnohých rovinách, napr. stotožnenie ženy súčasne so životom a smrťou. Skrátka ženu

² Tu Ortner(ová) predkladá zaujímavú paralelu s modernou spoločnosťou ako dôkaz svojho tvrdenia: kým na nižších stupňoch vzdelávania (materské školy, základné školy) sú prevažne ženy, na vysokých školách s vyšším postavením a vzdelaním sú to práve muži, ktorí „*kultivujú na najvyššej úrovni*“.

rozpoznáva ako bytosť sprostredkujúcu kontakt s prírodou a kultúrou. Ešte i po viac než štyridsiatich rokoch je jej štúdia inšpiratívnou a nie je možné ju pri antropologickom bádani o rode obísť.

Štúdia Ortner(ovej) vyšla ako súčasť zborníka príspevkov editovaného Michelle Rosaldo(vou) a Louise Lamphere(ovou) - *Woman, Culture and Society* (1974)³, ktorá sa stala akýmsi medzníkom v antropológii, kedy sa vedkyne i študentky začali rozpoznávať ako feministky, začali na vedeckom poli kritizovať androcentrický sklon antropológie, vysvetľovať status žien v rôznych spoločnostiach a vytvárať nové teórie o pozícii ženy. Publikácia je v skutočnosti zborníkom štúdií, ktoré boli prezentované na sympóziu Americkej antropologickej asociácie už v roku 1971 a autorky štúdií sú prevažne absolventkami Stanfordskej a Harvardskej univerzity. V úvode publikácie sa editorky odvolávajú na Margaret Mead(ovú): „*Muži môžu variť, štrikovať, obliekať bábiky alebo naháňať kolibríkov, ale ak sú tieto aktivity prisudzované mužom, tak ich celá spoločnosť, vrátane žien, pokladá za dôležité. Ak sú rovnaké aktivity vykonávané ženami, sú považované za menej dôležité.*“ (Mead 1950 in Lamphere 1987: 12 / preklad au.) Tiež sa hlásia k odkazu Simone de Beauvoir a jej Druhému pohlaviu. Koncept dichotómie medzi rodinným a verejným rozpracovala Michelle Rosaldo(ová)⁴, ktorá tvrdí, že ženy sa samé podieľajú na správaní, ktoré ich obmedzuje, a preto je nutné vykonať širšiu analýzu celej spoločnosti, aby nerovnosť mohla byť pochopená. Opozícia verejná vs. domáca sféra figuruje nielen v antropológii dodnes. Podľa Nancy Chodorow(ej)⁵ psychická štruktúra ženy nie je vrodená, ale je dôsledkom univerzálnej skúsenosti socializácie žien. Štúdia vysvetľuje ako rola matky vedie k vytvoreniu rozdielnych rodových osobností žien a mužov, a tým k reprodukcii subordinácie.

Tri ústredné texty (Ortner, Rosaldo, Chodorow) udávajú tón celej publikácii priklonením sa k téze univerzálnej subordinácie žien, avšak súčasne majú na zreteli variabilnosť ženských rolí v rôznych kultúrach. Ako píše Lamphere(ová), téma univerzálnosti však úplne zatienila aspekt variability, ktorý tiež prízvukovali, a tak sa stala univerzalita ústrednou témou ich kritiky, ktorá sa objavila ihneď po vydaní publikácie. Voči tejto téze stála najmä téza egalitárnosti, ktorá spočívala v spochybnení univerzálnej subordinácie žien na základe vzťahov v niektorých spoločnostiach (napr. indiánske kmene Hopi, Tlingit, Irokézi, Eskimo), kde antropológovia rozoznávali mužsko-ženské vzťahy ako komplementárne a egalitárske. Alice Schlegel(ová) (1977) argumentovala, že kmeň Hopi je rovnostárskou spoločnosťou, napriek faktu rozdelenia mužskej a ženskej sféry vplyvu na komunitu a domácnosť, a považuje ich za nezávislé a vybalansované.

V tom istom období pod vplyvom marxistickej filozofie nachádzajú viaceré antropologičky príčinu súdobého útlaku žien v kapitalistickom systéme, v spojitosti s vývinom súkromného vlastníctva, ktorý spôsobil ich zatlačenie do domácej sféry. Opierali sa o Engelsovu tézu, že subordinácia žien je výsledkom ich nedostatočného prístupu do sféry produkcie. Výsledkom tohto prístupu je aj ďalšia zásadná publikácia pre feministickú antropológiu ako novú vednú disciplínu - *Toward an Anthropology of Women* (1975)⁶ editovaná Raynou R. Reiter(ovou). Reiter(ová) tu poukázala na mužský „bias“ v teóriách

³ LAMPHERE, L., ROSALDO, Z. M. 1974. *Women, Culture, and Society*. Stanford University Press. Stanford, California 1974.

⁴ ROSALDO, M. Z. 1974. *Woman, Culture and Society: A Theoretical Overview*. In: Lamphere, L., Rosaldo Z. M.: *Women, Culture, and Society*. Stanford University Press. Stanford, California 1974.

⁵ CHODOROW, N. 1974. *Family Structure and Feminine Personality*. In: Lamphere, L., Rosaldo Z. M.: *Women, Culture, and Society*. Stanford University Press. Stanford, California 1974.

⁶ REITER, R. R. 1975. *Toward an Anthropology of Women*, Monthly Review Press: New York 1975.

a predpokladoch súdobej antropológie a predstavila nový trend sebakriticizmu antropológie. Vychádza z myšlienok, že skúsenosť mužov a žien je odlišná v závislosti od odlišných daností sociálnych ukazovateľov, a preto je skúsenosť žien sama o sebe legitímnou témou antropologického výskumu. (SN, 2010)⁷ Súčasťou zborníka je i štúdia Gayle Rubin(ovej) *The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex*⁸, kde razí najmä teóriu „sex/gender systému“, ktorý definuje ako *súbor opatrení, prostredníctvom ktorých spoločnosť transformuje biologickú sexualitu do produktov ľudskej činnosti, ktorými sú tieto transformované sexuálne potreby uspokojované* (SN, 2010 / preklad au.)⁹. Pokúša sa odhaliť historické sociálne mechanizmy, z ktorých pramení rodová a povinná heterosexuality, a ženy tak zastávajú druhoradé miesto v ľudských vzťahoch. Rozlišovanie pohlavia a rodu najpresnejšie vyjadruje rozdiel medzi biologickým imperatívom a sociálnym správaním a argumentuje najmä, že ľudské prejavy pohlavia a sexuality nie sú biologickými konštantami, ale politicky konštruovanými normami. (SN, 2010)¹⁰ Týmto prístupom sa rozprúdila diskusia, ktorá rezonuje, nielen na poli antropológie, do súčasnosti.

Ďalšou poprednou štúdiou tejto publikácie je *Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology*¹¹ od Sally Linton(ovej) ako protireakcia na prístup prezentovaný v publikácii *Man the Hunter* (1968). Linton(ová) tu odmieta teóriu o muža–lovca a jeho rozhodujúcu rolu vo vývine človeka ako takého, založenú na predpokladoch, že lov (ako činnosť muža) mal rozhodujúci vplyv pri vývine nástrojov, komunikácie, resp. komplexne všetkých kognitívnych zručností a mal dominantnú rolu pri premene dvojnohého ľudoopa na nástroj-používajúceho a nástroj-vyrábajúceho človeka. Týmto prístupom sa tak subordinácia žien „legitimovala“ a mohla byť považovaná za prirodzený dôsledok evolúcie ľudského druhu. Linton(ová) vo svojej štúdii vyzdvihuje fakt, že ženské zberačstvo a starostlivosť o deti si rovnako vyžadovalo komplex komunikácie, kooperácie a používania nástrojov (napr. pomôcky na nosenie detí, rôzne nástroje na sekanie, drvenie a iné činnosti spojené so zberačstvom) (Lamphere 1987: 16). Píše tiež: „*Antropológia, ako vedná disciplína, bola vyvinutá predovšetkým bielymi západnými mužmi počas určitého historického obdobia... Vzhľadom na kultúrne a etnické zázemie väčšiny antropológov, nie je ničím prekvapujúcim, že je disciplína predpojatá.*“ (Linton, 1975 in Womack 1993: 61 / preklad au.) Eleanor Leacock(ová) zastáva názor, rovnako v duchu marxistickej filozofie, že kolonializmus a kontakty Európanov s primárnymi spoločnosťami výrazne ovplyvnili ich ekonomiky a práve ony vytvorili nerovnosti medzi pohlaviami u týchto spoločností, ktoré podľa jej názoru dovtedy v rovnostárskych spoločnostiach nejestvovali. (SN, 2010)¹² V súlade s marxistickým prístupom k etnografii tvrdila, že kapitalizmus je z veľkej časti zodpovedný za subordináciu žien. (SN, 2010)¹³

Kým vznikajúca feministická antropológia upriamila vo svojich začiatkoch pozornosť na ženy a ich pozíciu v spoločnosti (toto obdobie sa zvykne nazývať aj „antropológia žien“),

⁷ www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

⁸ GAYLE, R. 1975. *The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex*. In.: Rayna R. Reiter, ed., *Toward an Anthropology of Women*, New York, Monthly Review Press 1975.

⁹ www.en.wikipedia.org, heslo: Gayle Rubin

¹⁰ www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

¹¹ LINTON, S. 1975. *Woman the gatherer: male bias in anthropology*. In.: *Toward an Anthropology of Women*, ed. Rayna Reiter. New York: Monthly Review Press, 1975.

¹² www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

¹³ www.en.wikipedia.org, heslo: Eleanor Leacock

v ďalšej fáze vývinu sa výskum začal viac zameriavať na vzťahy medzi ženami a mužmi. Upúšťalo sa od univerzality ako ústrednej tézy, antropológovia/ičky sa viac komplexne zamerali na diverzitu ženských rolí v konkrétnych spoločnostiach a na porovnávanie týchto spoločností. Dominovali tieto tri prístupy: 1) marxistické prístupy zasadzujúce vzťahy medzi mužmi a ženami do modelov produkcie a reprodukcie (B. O'Laughlin-ová, J. Siskind-ová, K. Sacks-ová), 2) modely zameriavajúce sa na manželstvo ako základný bod analýzy rodových vzťahov (M. Rosaldo-vá, J. Colliere-ová) opierajúce sa o štrukturalizmus C. L. Straussa, 3) a také, ktoré kládli dôraz na „Prestige Hierarchies“ ako ústredný moment analýzy, opierajúce sa o Weberov koncept prestíže (S. Ortner-ová, H. Whitehead-ová). (Lamphere 1987: 18)

Druhá vlna feminizmu (cca 1920 – 1980) priniesla zásadný zvrät v diferentnom chápaní pohlavia (sex) a rodu (gender) a tento sociokultúrny konštrukt sa stal smerodajnou paradigmou vo vývine disciplíny (ale nielen) a je jej základom aj v súčasnosti. Táto éra je tiež charakteristická univerzalistickým chápaním pojmu „žena“ a „ženy“, ktoré sa neskôr ukázalo ako problematické a neriešiacie znevýhodňujúci status žien v spoločnosti a dostalo samotné feministické myslenie do „slepej uličky“. A tiež pátraním po univerzálnej štruktúre či príčine nerovného (či podriadeného) postavenia žien v spoločnosti, keďže sa túto nerovnosť antropológičky nachádzali aj v primárnych nezápadných spoločnostiach. Jednoznačne však bola v tomto období spochybnená hypotéza muža – lovca (man-the-hunter), ktorá podmienovala ženskú subordináciu biologickými faktormi ako prirodzený výsledok evolučného vývinu človeka. Antropologický prínos v štúdiu rodu a pohlavia vo všeobecnosti v tomto období je značný.

Osemdesiate roky priniesli odmietnutie nielen konceptu univerzálnej subordinácie, ale aj dualistickej teórie binárnych opozícií, ktorá sa javila ako príliš zjednodušujúca ako analytický nástroj pre skúmanie. Vznikali štúdie o spoločnostiach, kde antropológovia nerozpoznávali dichotómie typu domáci-verejný a tieto boli označené za „západné kategórie“ (produkt západného spôsobu myslenia). Dovtedajšie teórie (Strauss, Fortes, Evans-Pritchard, Parsons) tvoriace piliér týchto konceptov boli označené za kultúrne podmienené. Avšak ako nepochybný fakt bolo prijaté konštatovanie, že kolonializmus a kontakty primárnych spoločností so západnou kultúrou mali dopad na role žien a nie je možné na ne nazerať a komparovať ich, akoby boli nedotknuté svetovou históriou. Toto obdobie bolo prelomovým aj z toho hľadiska, že sa feministická antropológia „rozišla“ so sociálnou a kultúrnou antropológiou práve v prístupe a náhľade na samotnú existenciu sexuálnej asymetrie v ľudskej spoločnosti. Dominantnými pre obe disciplíny sa stali parciálne témy príbuzenstva, politik, sociálnych štruktúr, transakcie majetku pri svadbe. Problematiky produkcie a práce, reprodukcie a sexuality, vzťah rodu a štátu rezonovali viac vo feministicky zameranej obci. Feministické antropológičky po vlne kritiky kládli väčší dôraz na individuálne prípady, historický kontext (kultúrne konfigurácie sa analyzovali ako meniace sa v čase, nie statické), snahou bolo vytvárať komplikovanejšie modely rodových vzťahov. Na muža a ženu sa nehľadelo ako na opozitné jednotné kategórie, ale vyzdvihovala sa variabilita rôznorodých rolí žien a mužov v každej spoločnosti s komplexným súborom vzájomných vzťahov. (Lamphere, 1987) Feministická antropológia sa začala odmietať paradoxne z rovnakých príčin, ktoré sama na začiatku kritizovala: kým samotná začínala ako spochybnenie androcentrického prístupu (štúdium mužov mužmi), vyvíjala sa rovnakým smerom – ako štúdium žien ženami. K tomu sa pridružila charakteristika zo samotnej antropologickej obce, a to antropológičiek ako príslušníčok „západnej-bielej-strednej-heterosexuálnej vrstvy žien“, čo sa malo odrážať na ich vedeckých prístupoch. Bolo nevyhnutné redefinovať a transformovať dovtedajšie smerovanie disciplíny. Najväčšie

obvinenie zo strany hlavného prúdu sociálno-kultúrnej antropológie, ktorého sa však feministická antropológia nikdy celkom nezbavila, je paradoxne etnocentrizmus feminizmu. (SN, 2010)¹⁴

Koncom 80tych rokov vychádza dielo britskej sociálnej antropológičky Henrietty Moore(ovej) *Feminism and Anthropology* (1988)¹⁵, ktoré udalo tón ďalšiemu vývinu. Zhodnocuje v ňom po prvýkrát vývin feministického myslenia v antropológii a utvrdzuje disciplínu v jej feministickej perspektíve. Okrem zapojenia takých kategórií ako sociálne rozdiely, trieda, rasa, etnikum, vierovyznanie do štúdia rodu a pohlavia, potvrdzuje androcentrický sklon antropológie „výskumníci sú buď muži, alebo ženy vyškolené v mužsky orientovanej disciplíne“ a opäť sa dovoľáva prehodnotenia antropológie zvnútra. Tvrdí, že antropológia sama o sebe je postavená na sexistickej ideológii (už len z dôvodu jej nazývania počas celého 20. storočia ako „Study of Man“ v anglickom jazyku prekladané ako štúdium človeka, ale súčasne aj/iba muža), že bez vedomého úsilia bojovať proti tomuto sklonu antropológie, nebude odrážať ženskú skúsenosť, a teda ani reálnu povahu spoločnosti. Svojim prístupom vytvorila základ prístupu tzv. intersekcionality (intersectionality), ktorý sa presadil a dnes dominuje vo feministických prístupoch predovšetkým v USA, nielen v antropológii. (SN, 2010)¹⁶

Tretia vlna feminizmu sa zvykne datovať už od 80. rokov s trvaním do súčasnosti. Je však nesmierne zložitá popísať aktuálne dianie a prístupy. V literatúre a informačných zdrojoch sa dozvedáme, že súčasná feministická antropológia je ovplyvnená najmä postmodernizmom, postštrukturalizmom a dekonštruktivizmom. Charakteristické je mnohorakosť prístupov i výskumných tém, a teda i názorov a náhľadov. Nejestvuje definitívne stanovisko. Štúdium a prístupy k rodu, feminite a maskulinite sa dostávajú do značne abstraktných a teoretických rovín, pojmy sa problematizujú a dekonštruujú, vrátane základných pojmov ako žena/ženy, pohlavie, rod, identita ap. Paradoxne, dichotómia pohlavie – rod sa stala dominantnou tézou, avšak v pomerne subverzívnej podobe – kategória pohlavia je považovaná rovnako za sociálne konštruovanú, čo tento pôvodne bipolárny vzťah posúva do inej roviny. Lamphere(ová) už v roku 1987 varuje pred extrémnym relativizmom a konštruktivizmom, ktoré môžu byť pre antropológiu paralyzujúce. Dá sa povedať, že tento predpoklad sa v súčasnosti naplňuje. Postmoderná veda charakteristická svojou roztekavosťou a upustením od „veľkých“ teórií sa začína javiť ako nedudržateľná pôda pre ďalší vývoj antropologického bádania o žene a mužovi. Filozofia a antropológia, ktoré pôsobili v minulosti komplementárne, sa čoraz viac od seba vzdávajú. Ruka v ruke s týmto vývinom sa feministická antropológia cca od 90. rokov transformuje na štúdium rodu alebo „gender studies“ so zameraním sa na obe pohlavia, a pod týmto názvom sa usádza aj v Európe. Tento „výskumný prúd“, ako ho nazýva Soukup, je však už charakteristický svojím interdisciplinárnym prístupom, zahŕňa teda viacero vedných oblastí (prevažne filozofia, lingvistiká, psychológia, sociológia). Antropológia, ktorá stála pri zrode tejto disciplíny, však zostáva akoby v úzadí a problematika pohlavia, rodu, identity, sexuálneho správania zostávajú v sociálnej a kultúrnej antropológii skôr ako parciálne výskumné témy. Samotná feministická antropológia, ktorá sa upriamuje viac na štúdium rodu než na „ženy“, čelí dnes podľa Reiter(ovej) dvojitému tlaku zo strany akademického mainstreamu: na jednej strane je

¹⁴ www.en.wikipedia.org, heslo: Feminst Anthropology

¹⁵ MOORE, H. L. 1988. *Feminism and anthropology*. Cambridge, UK, Polity Press 1988.

¹⁶ www.en.wikipedia.org, heslo: Henrietta Moore

na ňu nazerané ako na odnož postmodernizmu a dekonštruktivizmu so zameraním na ženskú skúsenosť, ktorá je marginalizovaná už z dôvodu androcentrickej ortodoxie; a súčasne ako disciplína zaoberajúca sa nezápadnou skúsenosťou a konceptami (výskum „iných“ kultúr), ktoré sú pokladané za perifériu poznania vytvoreného západom, je preto marginalizovaná dvakrát (SN, 2010)¹⁷. Moore(ová) tvrdí, že istá časť tejto marginalizovanosti je udržiavaná samotnou disciplínou a jej tendenciou vyhraňovať sa ako „ne-mužská“. Strathern(ová)¹⁸ naopak túto „marginalizovanosť“ nevníma ako negatívum a fakt, že feministická antropológia nie je súčasťou mainstreamu (alebo malestreamu, ako sa zvykne označovať) pokladá za jej ťažiskový bod, podľa nej ho má totiž: kritizovať, dekonštruovať a neustále spochybňovať. (ibid.) Odklon feministickej antropológie od mainstreamovej antropológie je zrejmý.

„GENDER vs. TERÉN“

Feministická antropológia vznikla ako nový smer v antropológii a ukotvila sa ako jej subdisciplína s relatívne autonómym, i keď silne variabilným, prístupom. Do antropológie priniesla koncept rodu a pohlavia, ako aj iné súvisiace témy. Najdôležitejší prínos týchto nových prístupov sa však odrazil nielen na úrovni teoretickej, ale predovšetkým v terénnom výskume, ako najdôležitejšej súčasti antropologického výskumu. Práve feministická antropológia, ako súčasť nového prúdu v antropológii, má zásluhu na tom, že sa vo vnútri samotnej disciplíny začalo veľkej miere hovoriť o osobnosti a pozícii antropológa/antropologičky, o vzťahu výskumníka k terénu, ako aj prístupe k respondentom/respondentkám. Tieto témy reflektujú početné príspevky a publikácie už od 70tych rokov 20. storočia.

Hortense Powdermaker(ová) patrí medzi prvú generáciu žien antropologičiek, doktorát získala už v roku 1928. Vo svojej autobiografickej knihe *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist* (1966)¹⁹ o jej výskumnej skúsenosti v Papua Novej Guinei píše: *„Byť samou ženou v teréne má určité výhody. Vo všetkých kmeňových spoločnostiach je sociálna separácia pohlaví veľmi striktná. Antropológovia často hovoria, že je pre nich zložité byť osamote s domorodými ženami, pretože muži (rovnako ako ženy) ich upodozrievajú z nekalých úmyslov. Keď obchodníci alebo iní bieli muži mali kontakty s domorodým obyvateľstvom, obvykle mali sexuálne vzťahy so ženami, či už s ich súhlasom alebo bez. ... Moje vzťahy so ženami boli viac kamarátske než s mužmi, dáta boli preto viac intímne. Ale muži úplne chápali, že mojou úlohou je zistiť čo najviac o všetkých stránkach života, a preto veľmi rozhodne nechceli, aby bola jeho mužská časť vynechaná. Bol to muž, nie ja, kto mi navrhol sprievod na všetky mužské slávnosti. Zdá sa mi, že pre ženu samotnú môže byť terénny výskum o niečo jednoduchší, ako pre muža.“* (Powdermaker, 1966/ Powdermaker 1993: 88)

¹⁷ www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

¹⁸ STRATHEM, M. 1987. An Awkward Relationship: The Case of Feminism and Anthropology. 1987. In.: *Signs*, Vol. 12, No. 2, s. 276-292, 1987.

¹⁹ POWDERMAKERS, H. 1966. *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist*. New York: W. W. Norton 1966.

Peggy Golde(ová) vo svojej knihe *Women in the Field: Anthropological Experience* (1970)²⁰ vyzdvihuje predovšetkým ľudský osobný vklad antropológa a rozmer do vzťahu pozorovateľ-pozorovaný. Hoci v kontexte svojej doby, poukazuje v konečnom dôsledku na lepšiu „vybavenosť“ a „citlivosť“ žien pre terénny výskum, na vzťahy v ňom i v nazeraní na vlastnú osobu, jej názory anticipovali ďalšie smerovanie antropológického terénneho výskumu.

Aj H. Moore(ová) sa v spomínanom diele zaoberá komparáciou antropológických štúdií so zameraním na sociálnu pozíciu aboridžínskych žien v Austrálii. Kým antropológovia konštatovali, že ženy sú spoločnosťou považované za profánne a sú vylúčené z rituálneho života, a i preto nepodstatné v ekonómii spoločnosti; antropológičky naopak tvrdili, že boli ekonomicky nepostrádateľné pre existenciu spoločnosti, dôležitým prvkom rituálov, a u mužov sa tešili patričnej úcte a rešpektu. Moore(ová) navrhuje jednak kriticky prehodnotiť spätne antropológické diela a jednak vytvoriť „nový výskum“, ktorý by umiestnil ženy do centra.²¹ (SN, 2010)²² Americká antropológička Annette Weiner(ová) konfrontovala v podobnom duchu svoj terénny výskum na Trobriandských ostrovoch s B. Malinowskim. Poukazuje na „opomenutie“ žien v jeho popise výmenných okruhov trobriandskej ekonómie. Podľa jej názoru Malinowski, ako aj ostatní zakladatelia antropológie, jednoznačne podcenili rolu žien v spoločnosti.²³ (Soukup 2005, Copans 1996)

„Otázka rodu vyplýva automaticky, pretože my (etnografi) robíme výskum súbežne s ustanovovaním vzťahov, učením sa vidieť, myslieť a byť v inej kultúre, a toto všetko robíme ako osoby určitého veku, sexuálnej orientácie, viery, vzdelanostného zázemia, etnickej identity a vrstvy...a tiež to robíme ako ženy a ako muži.“, píše Diane Bell(ová) v Úvode knihy *Gendered Fields: women, men and ethnography* (1993)²⁴. *„Vzhľadom na to, že antropológia má dlhotrvajúcu tradíciu v skúmaní vzťahov medzi pohlaviami (manželstvo, príbuzenstvo, prechodové rituály), je viac než ironické, že jej pozorovania stále reflektujú z väčšej časti mužské stanovisko prezentované ako „normu“. Etnografi, nemajú žiadne pochybnosti o legitímnosti svojho poznania, keď generalizujú lokálne zistenia na celý región. Zatiaľ čo etnografky, tie zostávajú pri konkrétnosti.“* (Bell 1993: 2 / preklad au.)

Kauza Mead(ová) vs. Freeman

Vrátíme sa teraz o niekoľko desaťročí naspäť a pripomenieme si v tejto súvislosti azda najväčšiu antropológickú kauzu Margaret Mead(ová) vs. Derek Freeman.

Margaret Mead(ová) (1901 – 1978)²⁵ – predstaviteľka kultúrno-antropológickej školy Osobnosť a kultúra, študentka Franza Boasa, odchádza v roku 1925 na polynézske súostrovie Samoa (Americká Samoa) preukázať rozhodujúci vplyv socializácie a výchovy na psychiku a správanie človeka nad biologickými a genetickými faktormi. Hlavným cieľom jej

²⁰ GOLDE, P. 1986. *Women in the Field: Anthropological Experiences*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press 1986.

²¹ MOORE, H. 1988. *Feminism and Anthropology*. Polity Press: Cambridge 1988.

²² www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

²³ WEINER, A. B. 1988. *The Trobrianders of Papua New Guinea*. Holt, New York 1988.

²⁴ BELL, D & col. 1993. *Gendered Fields: Women, Men and Ethnography*. London: Routledge 1993.

²⁵ Je zaradovaná medzi prvé predstaviteľky feministickej antropológie, resp. feministická antropológia sa hlási od svojho vzniku k jej odkazu.

výskumu bolo zodpovedať na otázky či je značne nepokojné obdobie adolescencie (u americkej mládeže) spôsobované „prírodou“ teda je prirodzené, alebo má svoj pôvod v civilizácii (kultúre). Vyzeralo by dospievanie inak, ak by malo odlišné kultúrne podmienky? Mladá vedkyňa zisťuje, že v odlišných kultúrnych podmienkach prebieha adolescentné obdobie u dievčat na Samoa úplne odlišným spôsobom ako v euro-americkej spoločnosti. Výskumom dokazuje, že obdobie dospievania u samoánskych dievčat nie je sprevádzané obdobím konfliktov, hnevu ap. ako v USA, práve naopak. Príčinu vidí v stabilnej monokultúrnej spoločnosti, kde sú mladé dievčatá obkolesené rolovými modelmi, ktoré ich netlačia k výberu z protichodných hodnotových orientácií a zároveň dospievajú bez vedomostí o základných faktoch ľudskej existencie (ako smrť, kopulácia, telesné funkcie). (SN, 2010)²⁶ Základnou príčinou, ktorá zjednodušuje dospievanie na Samoa, je podľa nej vo všeobecnej neformálnosti celej spoločnosti. (Soukup 2005: 389) Populárno-vedecká kniha *Coming of Age in Samoa* (1928)²⁷, zhrňujúca výsledky výskumu, sa stáva bestsellerom a Mead(ová) sa stáva uznávanou antropologičkou. Už v dobe vydania bola kniha (i Mead(ová) samotná) podrobená kritike z rôznych ideologických a akademických kruhov. Kniha útočila na normy a spoločenské konvencie súdobej americkej spoločnosti, najmä v oblasti sexuality a sexuálneho správania a šokovala celý „západ“ svojimi zisteniami o inceste či príležitostnom sexe a odkladaní svadby u samoánskych žien. (SN, 2010)²⁸ Zásadné slovo však povedala v tzv. *nature – nurture debate*, a v tom spočíval jej najväčší úspech.

Derek Freeman (1916 – 2001), austrálsky antropológ, odchádza na Samoa v roku 1940 s cieľom realizovať etnografický výskum, pre ktorý ho podnietila práve práca Mead(ovej). Začiatkom 80tych rokov, už po smrti Mead(ovej), mu vychádza kniha *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* (1983)²⁹, ktorá spochybňuje závery Meadovej o bezstarostnom dospievaní dievčat, ich sociálnych normách a rolách, sexuálnom správaní, ako aj celkovo o samoánskej spoločnosti a kultúre. V kontexte dôležitosti doktríny kultúrneho determinizmu v americkej vede, ktorú Mead(ová) z veľkej časti svojimi závermi utvrdila, bola táto kritika veľmi reflektovaná. Freeman neútočil na Mead(ovú) priamo, ale jej mylné závery pripisoval jej mladému veku, neskúsenosti a najmä tlaku zo strany jej učiteľa F. Boasa.³⁰ V 90tych rokoch mu vyšla ďalšia kniha s názvom *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead: A Historical Analysis of her Samoan Research* (1999), kde Freeman prišiel s tvrdením, že informátorky výskumníčku vedome zavádzali, resp. zo žartu klamali, ale ona ich klamstvo neodhalila. Tieto obvinenia sa pridali k tým predchádzajúcim: Mead(ová) nestrávila na Samoa dostatočne dlhý čas a tiež dostatočne neovládala jazyk spoločnosti, resp. dievčatá jej hovorili to, čo ona chcela počuť (Soukup 2005: 396). Podľa neho ignorovala mnohé aspekty života tejto spoločnosti vrátane násilia či rebelantstva, ktoré Freeman v samoánskej spoločnosti pozoroval, a to aj v období dospievania. „*Vo svojej ranej práci som mal tendenciu prehliadať všetky zistenia, ktoré boli v rozpore so zisteniami Mead(ovej). Koncom roku 1942 však bolo viac než zjavné, že mnohé z toho, čo napísala o obyvateľoch ostrovov Manu'a vo východnej časti Samoa, sa nevzťahuje*

²⁶ www.en.wikipedia.org, heslo: Margaret Mead

²⁷ Prekladané ako „Dospievanie na Samoa“ dielo dodnes nepreložené do slovenského ani v českého jazyka.

²⁸ www.en.wikipedia.org, heslo: Coming of Age in Samoa

²⁹ Prekladané ako „Margaret Mead a Samoa: Vzostup a pád antropologického mýtu“, taktiež nepreložené v slovenčine ani češtine.

³⁰ Freeman participoval aj na dokumente z roku 1988 s názvom *Margaret Mead and Samoa*, ktorý si je možné pozrieť tu: <http://video.google.com/videoplay?docid=4165874976901589227#>

na ľudí v západnej časti Samoa. ... Viacero vzdelaných obyvateľov, najmä absolventi vysokej školy na Novom Zélande, ktorým boli známe informácie, ktoré o ich kultúre napísala... ma ako antropológa požiadali, aby som napravil jej chybný popis samoánskeho národa.“ (Freeman, 1983 in SN, 2010/ preklad au.)³¹

Vo svojom výskume prišiel k závažným a zásadným rozdielom, ktoré vypovedali o tradičnom spôsobe života Samoáncov. Kým Meadová vykreslila túto spoločnosť ako jednoduchú bez zložitých sociálnych štruktúr a mocenských vzťahov, Freemanova Samoa vykazovala znaky tradične hierarchizovanej spoločnosti s pevným sociálnym poriadkom. Meadová popísala Samoa ako sexuálne liberálne spoločenstvo s bežne sa vyskytujúcim príležitostným premaritálnym sexom (u dievčat) bez schopnosti pochopiť „koncept celibátu“, Freeman Samoa videl ako spoločnosť s prísnymi pravidlami v sexuálnom správaní s výrazne kladeným dôrazom na panenstvo nevesty. Kým Mead(ová) popisovala ako dievčatá pri svadbe podvádzajú o svojom panenstve a pri klamstve používajú kuraciu krv, Freeman takéto akt odmietol ako nemožný, keďže sa deflorácia mala odohrávať pod prísny dozorom spoločnosti, dokonca popisoval rituál manuálnej deflorácie nevesty pre očami verejnosti.

Ťažiskový výskum Mead(ovej) prebiehal deväť mesiacov v malej šesťstočlennej komunite na ostrove Ta'u medzi 68 ženami vo veku 9 – 20 rokov, s ktorými každodenne žila, rozprávala sa s nimi, ale najmä ich pozorovala. Mead(ová) priamo s nimi v dedine nebývala (žila v domácnosti miestneho lekárnik), mnoho informácií získala na základe ich výpovedí a pri rozhovoroch využívala aj tlmočenie. Bola však prijatá do *dievčenského* spoločenstva tzv. taupoa, čím sa stala členkou komunity. Mead(ová) schválne zatajila, že je vydatou ženou, píše: „Vedela som len príliš málo o tom, aké dôsledky by mohli mať role, ktoré mi budú pripisované.“ (Mead, 1972 / Mead 1993: 80 / preklad au.)

Freeman prichádza na Samoa pätnásť rokov po Mead(ovej), strávi tu tri roky, súčasne tu pôsobí ako učiteľ a plynule sa naučí jazyk domácich obyvateľov (neskôr sa sem opätovne vracia). Už počas prvého výskumu sa stáva adoptívnym synom náčelníka a tiež plnoprávnym členom *mužského* spoločenstva tzv. fono. Jeho dlhodobejší výskum mal za cieľ komplexný popis samoánskej kultúry, neignoroval žiadnu z podstatných častí života (venoval sa ako súkromnej, tak verejnej sfére, ako aj archeológii spoločnosti), narozdiel od Mead(ovej), ktorá sa rozhodla úzko zamerať iba na dospievajúce dievčatá a ich sociálny život. Svoje spochybnenie Freeman postavil práve na klamných výpovediach týchto mladých dievčat. Zrejme v snahe o objektivitu panuje názor, že tento spor už nikdy nikto nerozsúdi a že pravdu sa už dnes nedozvieme (aj vzhľadom na fakt, že sú obaja aktéri po smrti). Mead(ová) nikdy svoje zistenia neodvolala, ani svoj výskum nespochybnila. Vyjadrila stanovisko, že samoánsku kultúru popísala tak, ako ju v tej chvíli videla. Freeman zas vyzval na ukončenie polemík o prevahe kultúrnej či biologickej determinácie a k syntéze antropológie a biológie. (Soukup 2005: 396)

Po vydaní jeho knihy nasledovali búrlivé reakcie, vyšli desiatky článkov zaoberajúce kontroverziou tohto prípadu. Otvorili sa tak mnohé otázky, ktoré viedli k opätovnému prehodnocovaniu terénnych výskumov ich samotných, uskutočneniu ďalších výskumov na Samoa, ale najmä otázky, ktoré museli viesť k prehodnoteniu antropológického terénneho výskumu ako takého. Niečo, čo i feministická antropológia požadovala a realizovala už dávno. Do pozornosti sa tak znovu dostáva pohlavie a rod. Viacero kritických hlasov z radu antropológov sa obrátilo proti Freemanovi. Jeho argumentácia, predovšetkým postavená na

³¹ www.en.wikipedia.org, heslo: Derek Freeman

výpovedi už dospelých informátoriek Mead(ovej), ktoré mu pri výpovedi dokonca prisahali na Bibliu, bola spochybnená. Tieň obvinenia zo zaujatosti v kontexte vlastných teoretických náhľadov (sociobiológia a interakcionizmus), spadol tentokrát na neho.

V popísanej kauze, ktorá je staršieho dáta a slovenskej etnológie a jej vývinu sa dotkla minimálne (ak vôbec), je ale aj v súčasnosti možné sledovať viacero zaujímavých rovín a kontextov, na ktoré je možné sa v súvislosti so zameraním príspevku, sústrediť. Kauza samotná implikuje i primárne otázky antropológie ako vedy založenej predovšetkým na terénnom výskume a môže byť preto i dnes nielen ilustratívnym, ale aj inšpiratívnym a podnetným zdrojom teoreticko-metodologického prístupu a ďalšej analýzy. Nasledujúca „mikroanalýza“ je pokusom o subjektívny rozbor tohto prípadu, s využitím známych dostupných informácií o prípade, z feministickej perspektívy, resp. aplikovaním rodovej optiky sledovaním viacerých vysledovaných relevantných rovín.

1) Status informátora. Z informátoriek boli v čase Freemanovho výskumu už staré mamy, ktoré počas svojho života konvertovali na kresťanstvo, čím prijímali samozrejme aj iné normy, hodnoty a vzory správania s tým spojené. Tento fakt mohol mať výrazný vplyv na zmenu ich výpovede a spätné prehodnotenie vlastných činov ako „nevhodných“ je v tomto prípade vysoko pravdepodobné. Spätne tiež nie je možné overiť, nakoľko pri svojom výskume celej samoánskej kultúry naozaj zahrnul Freeman *ženy samotné a ich skúsenosť*, čo je nemenej relevantný fakt.

2) Status výskumníka. Freeman bol muž. Totiž výskumník s odlišným statusom a postavením ako Mead(ová) v čase jej výskumu, a to mohlo výrazne ovplyvniť výpovede týchto žien; priznať v čase staroby voľný sex či klamstvo v mladosti, resp. komunikovať vôbec o intímnych sexuálnych záležitostiach so starším mužom – učiteľom - váženým členom spoločenstva, má úplne odlišné konotácie, čo robí tento argument zásadným. Súčasne je argument platný i na celý jeho výskum – nakoľko mal Freeman prístup, ako člen mužského spoločenstva, do ženských organizácií, rituálov, života? Nemenej dôležitými determinantmi sú samozrejme aj pôvod, rodinné zázemie, akademické zázemie, vedomosti, skúsenosti, t. j. **kým antropológ je**, a v tomto kontexte aj rodová identita ich samotných, cez prizmu ktorej je realizovaný **každý** antropológický výskum.

3) Emic vs. etic. Kontext je sledovaný v nadväznosti na predošlé faktory. Stačí na definitívny popis kultúry zovšeobecnenie a pozorovanie „zvonku“? Freeman čelí argumentom, že svoje výsledky založil na výhradne *verejne deklarovanych* spoločenských normách o sexualite, panenstve či „taupou“, a nie na skutočných, reálne sa odohrávajúcich situáciách a sexuálnom správaní. Antagonizmus medzi verejne deklarovаныmi normami a ich reálnym dodržiavaním, je aj v súčasných sociálnych vedách veľmi známym javom, ktorý je pri analýze nutné zohľadňovať. Tu sa znova objavuje rodový rozmer v súvislosti s *verejnou sférou* a *maskulinitou* a ich vzájomné prepojenie, ktoré mohlo jeho závery výrazne ovplyvniť.

4) Historický kontext. Ďalším závažným argumentom je fakt, že Samoa už ani v čase výskumu Mead(ovej) nebola nedotknutým spoločenstvom žijúcim tradičným spôsobom života. Podľa vzoru feministickej antropológie ide práve o spomínaný *historický kontext*, ktorý tu treba zohľadniť a nazerať na spoločnosť v jej vývine, nie ako na statický celok. Samoa mala kontakty so západnou spoločnosťou, bola dotknutá kolonializmom, kresťanstvom, čo sa zákonite muselo odraziť na vyznávaných hodnotách a normách.

5) Časový kontext. Dôležitú rolu hrá nepochybne i *časový kontext*. Jednak vo vzťahu k informátorkám, ktoré si od doby prvého výskumu pravdepodobne osvojili sexuálne normy Američanov, ktorí boli v čase vydania Mead(ovej) knihy tak šokovaní. Jednak je nutné zohľadniť fakt, že Freeman prichádza na Samoa pätnásť rokov po Mead(ovej). Už len toto

dlhšie časové obdobie sa dá považovať za dostatočný priestor na premenu i základných sociálnych návykov, odhliadnuc od ostatných spomínaných faktorov.

6) Geografický kontext. Okrem všetkých spomínaných faktov, ktoré do problému vstupujú, je i tento argument podľa môjho názoru oprávnený, a to, že Freeman svoj výskum samoánskej kultúry realizoval v úplne inej časti krajiny, ktorá mohla mať i svoje osobité charakteristiky. V spojení s časovým odstupom realizácie výskumu a s faktom, že skúmal (odhliadnuc od spätného výskumu Mead-ovej informátoriek) odlišnú komunitu ľudí ako Mead(ová) je možné minimálne polemizovať o tom, či je vôbec možné porovnávať tieto dve výskumné situácie.

7) Feministický kontext. Feministická perspektíva, ktorej cieľom je práve zmena optiky tradične usporiadaného (androcentrického, heteronormatívneho, falocentrického) vnímania sveta, ponúka ďalšie roviny a možnosti, akými je možné túto kauzu analyzovať. Na jednej strane stojí už spomínaná rodová identita informátorov a výskumníkov, ktorá vstupuje ako zásadný determinant antropologického výskumu, ktorá je bežne v centre pozornosti feministického prístupu. Ako sme spomínali, feministická antropológia priniesla kritiku viacerých antropológov kvôli nedostatočnej reflexii ženskej skúsenosti vo výskume. V tomto prípade ide o opačnú situáciu, kedy bola spochybnená autorita ženy – antropologičky antropológom, čo by nebolo nič neobvyklé vo vede ako takej, kde sa ženy len málokedy dosahujú taký rešpekt a status ako ich mužskí kolegovia. Avšak Mead(ová) sa ako jedna z mála žien v americkej vede dostala medzi akademickú elitu a tešila sa jej uznaniu.

ad1) Kým prípady spochybnenia mužských antropologických legiend prešla akademická obec v podstate mlčaním, tento prípad výrazne pohol celou antropologickou obcou.

ad2) Bola náhoda, že si Freeman vybral najznámejšiu a najprevratnejšiu antropologickú prácu 20. storočia? Z tohto pohľadu by sa totiž spochybnenie najváženejšej antropologickej práce od ženy antropologičky zdalo byť len logickým výsledkom „male-biasu“ antropológie. Antropológia dovolila „držať poznanie“ v rukách ženy, ale len na obmedzený čas.

ad3) Argumenty, ktoré Freeman použil majú typickú rodovo stereotypnú orientáciu – označiť osobu za príliš mladú a neskúsenú v spojení so ženským rodom, znamená v západnej spoločnosti úplne zbavenie práva na rešpekt a autoritu. K tomu pridružené zdôraznenie osoby jej pedagóga Boasa (ktorého prestíž ani autorita prekvapivo neutrpeli), ako dôležitého prvku, ktorého autorita a „tlak“ mali podmieniť skreslenie záverov Mead(ovej), čo ju automaticky vykreslilo ako ženu, ktorá pracovala len pod dozorom niekoho. Tiež je skutočnosťou, že sa meno Mead(ovej) skloňuje neustále v spojení s jeho menom, čo pôsobí ako určitá forma legitimizácie celej jej kariéry vôbec, kým u Freemana (či iných antropológov) sa meno učiteľa nezdôrazňuje až tak výrazne.

Predkladané argumenty zapôsobili na akademickú obec i verejnosť naozaj dôsledne. Nech už je pravda kdekoľvek, avizovaný „pád antropologickej legendy“ sa napriek kritike vydaril, pretože práca Mead(ovej) sa už tieňa pochybnosti nikdy nezbaví.

Záverom

Mead(ová) ako vôbec prvá už na Samoa nastolila subjektívne prežívanie kultúry ako cieľ výskumu (tzv. emic prístup), ktorý sa neskôr stal dominantným v celej antropológii. (Kanovský 2004: 143) V centre jej záujmu stáli predovšetkým ženy a deti, výchova, dospievanie, medzigeneračné vzťahy. Nie náhodou sa k nej od 60tych rokov začala hlásiť aj

generácia antropologičiek, ktoré túto perspektívu zvolili ako základný piliér feministickej antropológie s hlavným cieľom: urobiť ženskú skúsenosť relevantnou.

Podľa Moore(ovej) boli ženy vždy zapojené v určitom zmysle do antropológie, ako aj antropologického výskumu. So záujmom antropológie o kultúrne javy ako príbuzenstvo či manželstvo, boli vždy aj ženy súčasťou týchto tém, a zároveň boli ženy aj (v porovnaní s inými vedami) tvorkyňami týchto antropologických výskumov. Problém v antropológii nie je teda ani tak v zastúpení, ako skôr v interpretácii, vyjadrovaní a uchopení. A záleží najmä na tom, **akým spôsobom** sú ženy v antropológii zahrnuté. (SN, 2010)³²

„Keď antropológia spochybňuje vzťah pozorujúci-pozorovaný, hovorí z pozície dominantného, teda pre „iného“. Feminist(k)a hovorí z pozície „iného“.

(Mascia – Lees, 1989 in Bell 1993: 1 / preklad au.)

Na záver zostáva mi položiť (si) základnú otázku: ako je na tom slovenská etnológia?

Použitá literatúra

1. BELL, D. 1993. *Gendered fields: women, men and ethnography*. Routledge: London, 1993. 260 p. ISBN 0-415-06252-7
2. BELL, D. 1993. Introduction 1. The context. p. 1 – 12. In *Bell, D.: Gendered fields: women, men and ethnography*. Routledge: London, 1993. 260 p. ISBN 0-415-06252-7
3. BRATTON, A. 1998. *Feminist Anthropology*.
Dostupné na internete: <http://www.indiana.edu/~wanthro/fem.htm>
(máj, 2010)
4. FARNHAM, Ch. 1987. The Impact of Feminist Research in the Academy. Indiana University Press: Bloomington, 1987. p. 237. ISBN 0-253-32807-1
5. KANOVSKÝ, M. 2004. *Kultúrna a sociálna antropológia. Osobnosti a teórie*. Bratislava: Chronos, 2004. 249 s. ISBN 80-89027-10-5
6. ORTNER, Sh. 1998. Má se žena k muži jako příroda ke kultuře? s. 89 – 115. In *Oates – Indruchová, L.: Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. SLON: Praha, 1998. 304 s. ISBN 80-85850-67-2
7. LAMPHERE, L. 1987. Feminism and Anthropology. The struggle to reshape our thinking about gender. p. 11 – 32. In *Farnham, Ch.: The Impact of Feminist Research in the Academy*. Indiana University Press: Bloomington, 1987. 237 p. ISBN 0-253-32807-1
8. MEAD, M. 1993. Samoa: The Adolescent Girl. p. 69 – 84. In *Womack, M.: The Other Fifty Percent. Multicultural Perspectives on Gender Relations*. Waveland Press, Inc.: USA, 1993. 379 p. ISBN 0-88133-722-6
9. OATES – INDRUCHOVÁ, L. 1998. *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. SLON: Praha 1998. 304 s. ISBN 80-85850-67-2
10. POWDERMAKER, H. 1993. A Woman Alone in the Field. p. 84 – 91. In: *Womack, M.: The Other Fifty Percent. Multicultural Perspectives on Gender Relations*. Waveland Press, Inc.: USA, 1993. 379 p. ISBN 0-88133-722-6

³² www.en.wikipedia.org, heslo: Feminist Anthropology

11. SINE NOMEN: Feminist Anthropology.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_anthropology
(máj, 2010)
12. SINE NOMEN: Eleanor Leacock.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Eleanor_Leacock
(máj, 2010)
13. SINE NOMEN: Coming of Age in Samoa.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Coming_of_Age_in_Samoa
(máj, 2010)
14. SINE NOMEN: Margaret Mead.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Margaret_Mead
(máj, 2010)
15. SINE NOMEN: Derek Freeman.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Derek_Freeman
(máj, 2010)
16. SINE NOMEN: Gayle Rubin.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Gayle_Rubin
(máj, 2010)
17. SINE NOMEN: Henrietta Moore.
Dostupné na internete: http://en.wikipedia.org/wiki/Henrietta_Moore
(máj, 2010)
18. SOUKUP, V.: Dějiny antropológie. (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropológie, paleoantropológie, sociální a kulturní antropológie). Karolinum: Praha 2005. 667 s. ISBN 80-246-0337-3
19. WOMACK, M.: The Other Fifty Percent. Multicultural Perspectives on Gender Relations. Waveland Press, Inc.: USA, 1993. 379 p. ISBN 0-88133-722-6
20. ZBOŘILOVÁ, M. 2009. Gender v etnografii: Margaret Meadová versus Derek Freeman. Bakalárska práca. Brno: MU, 2009. 27 s.

Makrosociálne procesy industrializácie v urbánnom prostredí (na príklade mesta Vrútky)

Anna Kasanová

Key words: *industrialization, modernization, urban area, primary sphere, secondary sphere, tertiary sphere*

Ongoing changes in historical context and subsequent geopolitical situation contribute to global, regional and local changes in social and economic conditions. Urban area, which is determined by macrosocial processes of modernization and industrialization based on the manifestations of the industrial revolution, is no exception to it. In Slovakia, the factors of modernization and industrialization are significantly associated with the industrialization of the two yeoman settlements (Horné a Dolné Vrútky) in the second half of the 19th century and the foundation of a single urban unit – city of Vrútky as an important railway junction.

Najpodstatnejšími javmi, ktoré intenzívne ovplyvňovali rozvoj miest a zmeny života obyvateľov v minulých stáročiach sú makrosociálne procesy modernizácia, urbanizácia a industrializácia. Sú to procesy, ktoré sú predmetom vznikajúcej modernej a súčasnej spoločnosti, vzájomne súbežnými a kauzálnymi javmi odohrávajúcimi sa od druhej polovice 18. storočia a v niektorých krajinách sveta prebiehajúce prakticky dodnes.

V príspevku sa pokúsim naznačiť parciálny pohľad na procesy industrializácie ako čiastkového faktora modernizácie, ktoré ovplyvnili vývoj dvoch zemianskych osád v severnej časti Slovenska. Cieľom je charakterizovať mesto na základe odvetví priemyslu, ktoré sa rozvíjali od počiatkov vzniku mesta od druhej polovice 19. storočia do roku 1945.

Všetky aspekty industriálneho vývoja súbežne pôsobia so sociálnymi procesmi spoločnosti a sú späté s ich spoločenskými dôsledkami. Hľadanie súvislosti medzi zmenami v urbánnom prostredí a jej ekonomickom a sociálnom vývoji je potrebné hľadať v počiatkoch, ktorým je priemyselná revolúcia.¹

Samotný termín priemyselná revolúcia je totožný s termínom industrializácia (z fr. industrie – priemysel). Industrializácia je v širšom zmysle sprievodným javom modernizácie, ktorej spoločenským výsledkom je vytvorenie spoločnosti industrializovaného typu (Black 1975: 20). V užšom zmysle slova ide o spriemyselňovanie predtým agrárneho alebo pre produkciu tovarov nevyužitého regiónu (Vláčil 1996: 425). Jakubec stotožňuje termín industrializácie ako kontinuálny a dodnes neukončený proces veľkej civilizačnej transformácie agrárnej spoločnosti s prevahou obyvateľstva, ktoré žije v rurálnom prostredí a zaoberá sa poľnohospodárskou produkciou na modernú, priemyselnú a konzumnú spoločnosť (Jakubec 2007).

Priemyselná revolúcia mala dopad aj na urbánne prostredie, kde vzniká spoločnosť založená na priemyselnej továrenskej veľkovýrobe. Do obdobia priemyselnej revolúcie

¹ Predpokladom vzniku industrializácie je obdobie priemyselnej revolúcie ako označenie charakteru spoločenských zmien. Začala v druhej polovici 18. storočia vo Veľkej Británii a v priebehu 19. storočia zasiahla väčšinu Európy, USA, Japonska a v niektorých častiach sveta prebieha prakticky doteraz.

prevládajúci postupný vývoj miest sa mení na rýchly rast (Chorvát 2000: 55). Pašiak charakterizuje priemyselnú revolúciu ako významné obdobie dynamiky rastu miest. Pripravila materiálno-technickú, ale aj spoločenskú základňu pre vznik veľkých centier priemyslu - „priemyselných miest“ (Pašiak 1980: 91).

V rámci industrializácie sa rodí priemysel dopravy a stúpa kvalita infraštruktúry. Narastá sociálna a fyzická mobilita obyvateľstva do lokalít s vyššou koncentráciou priemyslu, kde existuje potenciál zamestnania v odvetví priemyslu ako jedna z nových možností obživy. Významnými konotáciami sa stávajú: rozvoj výroby a spotreby, efektívnosť práce, efektívnosť organizácie práce, zvyšovanie výkonov, ekonomický rast a pod. Dochádza k mechanizácii práce, kedy pracovník vykonáva často len jeden úkon a stáva sa akoby súčiastkou stroja, nástrojom. V tomto ponímaní sa industrializácia rozumie ako princíp priemyselnej organizácie výroby. Ide o masovú (sériovú) metódu výroby, racionálne organizačnú s využívaním najnovších technológií modernizačného procesu.

Makrosociálny proces akým je industrializácia môžeme charakterizovať v slovenskom priestore ako proces spriemyselňovania krajiny. Spriemyselňovanie patrí k dôležitým aspektom vývoja miest na Slovensku, pretože Slovensko predstavovalo ešte v polovici 19. storočia sieť izolovaných trhových okruhov. Nedostatok a zlý stav dopravných spojov, nízka technika prepravy, a tým podmienené náklady na prepravu obmedzovali vzájomný rozvoj výmeny tovarov medzi jednotlivými oblasťami. Politické zrovnoprávenie Uhorska s vyspelejšou rakúskou časťou monarchie v roku 1867 vytvorilo podmienky pre napredovanie aj hospodárskej stránky Uhorska. Jedným z najdôležitejších aspektov vývoja hospodárstva a urýchlenia spriemyselňovania krajiny je budovanie modernej infraštruktúry, predovšetkým železníc.²

Železničná doprava sa stala novým faktorom podporujúcim rozvoj miest, kde sa postupne zvyšovala zamestnanosť. Vrútky sa v roku 1870 postavením Košicko-bohumínskej železnice (KBŽ) a Štátnej železnice MÁV zo Šalgotariánu do Vrútok zmenili z dvoch zemianskych osád (Horné a Dolné Vrútky) na významný železničný uzol. Vývoj mal prirodzený dopad na hospodársko-ekonomický a spoločensko-kultúrny rozvoj. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia nastalo spoločenské prevrstvenie vrútockého obyvateľstva prevažne čisto slovenskeho prostredia, príchodom rôznorodého obyvateľstva, ktoré hľadalo pracovnú príležitosť.³

Industrializácia a spriemyselňovanie je spojené s rastúcou mierou zložitosti a delby práce, spoločne s rozdelením pracovnej sily medzi povolania. V rámci industrializácie sa priemysel člení podľa postavenia výrobného procesu k východiskovým surovinám na sektory, ktoré charakterizujú diferenciáciu pracovných možností, ktoré poskytuje lokalita na: primárny, sekundárny a terciárny sektor.

² Úroveň industrializácie mala mnoho spoločných znakov v porovnaní s pomermi v akom sa nachádzajú tzv. novoindustrializované krajiny rozvojového sveta. Do roku 1918 sa na Slovensku vybuďovalo viacero významných priemyselných závodov, ktoré zastávali významné miesto a patrili k najväčším svojho druhu v strednej Európe: textilné závody firmy Mautner v Ružomberku, chemické závody firmy Dynamit-Nobel v Bratislave, cukrovar v Trnave alebo veľkomlyn vo Veľkom Šariši a ďalších 50 závodov nad 300 zamestnancov a viaceré menšie výrobné podniky. Na jednej strane vznikajú veľké priemyselné podniky, ale na druhej strane celkové hospodárstvo krajiny značne zaostávalo za vývojom ekonomiky vznikajúceho moderného priemyslu. Celkovo môžeme charakterizovať úroveň hospodárstva Slovenska koncom 19. a začiatkom 20. storočia ako štruktúrne nevyvážený a disproporcionálny.

³ Keď sa v 19. storočí presadila priemyselná výroba, podstatne sa zdokonalili dopravné prostriedky a zliberalizovali sa podmienky usadzovania, z migrácie ako fenoménu hľadania lepších životných podmienok a práce sa stal celospoločenský jav.

Primárnu sféru predstavuje obyvateľstvo, ktorého zamestnanie je späté s poľnohospodárstvom. Patria medzi príslušníkov sociálno-ekonomickej skupiny, ktorej zamestnanie a obživa súvisí s pôdou a pestovaním plodín. Vrútky predstavovali až do polovice 19. storočia hospodársko-sociálny typ feudálnej dediny, ktorá bola charakteristická roľníckou vrstvou obyvateľstva. Z hľadiska spoločenského predstavovali homogénnu vrstvu obyvateľstva, ktorá bola hierarchizovaná. V rámci vnútornej sociálno-spoločenskej štruktúry tvorili sociálne diferencovaný systém.

V Dolných a Horných Vrútkach reprezentovali túto skupinu obyvateľstva v období feudalizmu privilegovaní zemanovia⁴ ako príslušníci nižšej šľachty a nepriviligovaní slobodní sedliaci - „gazdovia“, želiari a podželiari.⁵ Ešte v 40. rokoch 19. storočia, bolo v obidvoch častiach Vrútok 92 zemianskych rodín (na Dolných Vrútkach 64, na Horných Vrútkach 28). V počte obyvateľov však malo nezemianske obyvateľstvo prevahu a väčšinu z nich tvorili príslušníci želiarskych rodín. (Mruškovič 2002: 233). *V zápisnici z cirkevnej návštevy Vrútok z roku 1779 sa rozlišujú zemepáni, vznešení starí majitelia pozemkov a dvorov, od ostatných obyvateľov Vrútok. Kantorské pôžitky z tohto obdobia sa opierajú o pánov, gazdov, sedliakov a nájomníkov, resp. šľachticov, statkárov a gazdov.* (Mruškovič 2002: 235). Pod označením šľachtici – páni sa rozumejú iba pôvodní dediči zemianskych rodov, ktorí si udržiavali majetky a privilégia. Vrútockí zemanovia⁶ si svoje povedomie o príslušnosti k šľachtickému rodu pestovali aj po vybudovaní železnice a rozvoji mesta. Vedomie príslušnosti k zemianskemu šľachtickému stavu si udržiavali aj napriek tomu, že svojim majetkom často nedosahovali ani úroveň chudobnejších roľníckych rodín.⁷ Napriek svojej povestnej konzervatívnosti postupne prijímali nový spôsob života, ktorý nenápadne a pozvoľna menil ich tradičný poľnohospodársky.

⁴ Privilegované postavenie strácajú už v roku 1848 zrušením poddanstva, tým sa vytvárajú predpoklady na dostatočnú zásobu pracovných síl pre priemysel oslobodením väčšiny obyvateľstva od poddanských povinností.

⁵ V 19. storočí môžeme stanoviť na Slovensku približnú spoločenskú hierarchiu roľníckej vrstvy obyvateľstva: Zemanovia- príslušníci nižšej šľachty (patrí medzi nich majetní šľachtici, ďalej vlastníci menších majetkov, na ktorých sami hospodárili, a napokon takí, ktorí časom schudobneli, stali sa nemajetnými a zaradili sa medzi sedliakov), polozemanovia- jeden rodič bol zeman, roľníci (slobodní roľníci a poddaní roľníci), ktorých delíme na 3 sociálne skupiny: sedliaci (najbohatšia nepriviligovaná vrstva, obrábali ¼ a viac usadlosti), želiari (nazývaní aj „Domkári“, ktorí vlastnili dom a menej ako ¼ usadlosti), podželiari (najchudobnejšia sociálna vrstva, nevlastnili dom ani pôdu a počas spriemyselnovania vytvorili základ novej sociálnej vrstvy – robotníctva).

⁶ Medzi pôvodné vrútocké zemianske rodiny patria: Miklianovci, Ruttkayovci, Nedecký, Badovci, Sucháčovci, Čechovci, Matušovičovci, Sekerkovci, Lamošovci a Kordovci.

⁷ Formálne boli šľachtické práva zrušené po rozpade Habsburskej monarchie a vzniku Rakúska-Uhorska v roku 1868 v dôsledku spoločenského vývoja a vzniku občianskej spoločnosti. Po vzniku Československej republiky sa prijal zákon č. 61/1918 Zb., ktorým sa zrušilo šľachtictvo a všetky z toho vyplývajúce práva. Rovnako sa týmto zákonom zrušili aj šľachtické tituly a zakázalo sa ich používanie vrátane šľachtických prídomkov. Majetkové práva bývalých šľachticov, najmä v oblasti vlastníckych vzťahov, ostali až na niektoré výnimky nedotknuté. Sprievodným javom makrosociálnych procesov modernizácie a industrializácie v inštitucionálnom princípe sú zmeny, ktoré spočívajú nielen v trhovom hospodárstve a rozvoji, ale aj v demokratizácii spoločnosti a vzniku občianskej spoločnosti.

Pohľad na jednu z dvoch pôvodných častí Vrútok - Dolné Vrútky.

(Zdroj: Socháň Pavol. Dolná časť Vrútok – repro pohľadnice Vrútky F – 1959PVIII. Archív SNM v Martine, č. neg. 158 076. reprodukoval J. Matúšková 2000.)

Zmena pre pôvodných obyvateľov – zemanov - bola nevyhnutná predovšetkým tým, že síce vlastnili pôdu a zemianske kúrie, ale niektorí boli „chudobnejší ako mnohí sedliaci v dôsledku dedenia majetku“. Rozdiel medzi bohatšími sedliakmi „gazdami“ a zemanmi častokrát spočíval iba vo vlastní armálesu, feudálnej uhorskej listiny, ktorá povyšovala do šľachtického stavu a rozdeľovala „vznešených starých majiteľov pozemkov a dvorov od ostatných obyvateľov Vrútok“ (Mruškovič 2002: 235).

Po výstavbe železnice a dielni sa počet obyvateľstva zvyšoval, pretože mnohí prichádzali za pracovnou príležitosťou. Pôvodní obyvatelia Vrútok ich nazývali „prišielcami“, ktorí začali postupne osídľovať Horné a Dolné Vrútky; zaujímavé je, že tradičná zemianska kultúra neprijala novoty, kdežto na Vrútkach sa novoty prijali; v podstate pôvodní obyvatelia boli prinútení aj ekonomickými výhodami.

Industrializácia spôsobila prekonávanie pôvodného tradičného zemianskeho základu, utváranie novodobej mestskej spoločnosti a rôznorodejšej štruktúry zamestnania, ktorá sa odrazila v sociálnych a spoločensko-kulturálnych procesoch. Tradičná spoločnosť charakteristická pôvodnou roľníckou vrstvou obyvateľstva sa dostala na konci 19. storočia do fázy na rozhraní tradícií a modernity.

Vrútky sa zmenili z roľníckej osady na mesto, kde z pôvodných, zhruba 200 zemianskych rodov sa počet mestečka po 1. svetovej vojne blížil k 9000 (Takáč 2008: 8). V dôsledku makrosociálnych procesov modernizácie a industrializácie sa pôvodne homogénna spoločnosť premenila na heterogénnu prílivom nehomogénneho obyvateľstva nielen zo širokého okolia. Spriemyselňovanie oblasti tak vyvolal prechod pôvodne tradičnej spoločnosti⁸ zaoberajúcou sa poľnohospodárstvom na modernú urbánnu spoločnosť so zachovaním čiastočného poľnohospodárskeho charakteru.⁹

Sekundárna sféra predstavuje oblasť industrializácie a priemyslu zaoberajúcim sa strojomou veľkovýrobou tovarov a spracovateľskou činnosťou surovín a plodín. Vývoj

⁸ Pod pojmom tradičná spoločnosť rozumieme spoločnosť predindustriálnu, typ spoločnosti, ktorá existuje od vzniku ľudskej spoločnosti až po obdobie priemyselnej revolúcie, kedy nastúpila cestu transformácie na spoločnosť modernú. Charakteristickým znakom je orientácia na poľnohospodárstvo. Vo Vrútkach predstavujú tradičnú spoločnosť pôvodní obyvatelia, v období feudalizmu privilegovaní zemanovia ako príslušníci nižšej šľachty a nepriviligovaní slobodní sedliaci - „gazdovia“, želiari a podželiari.

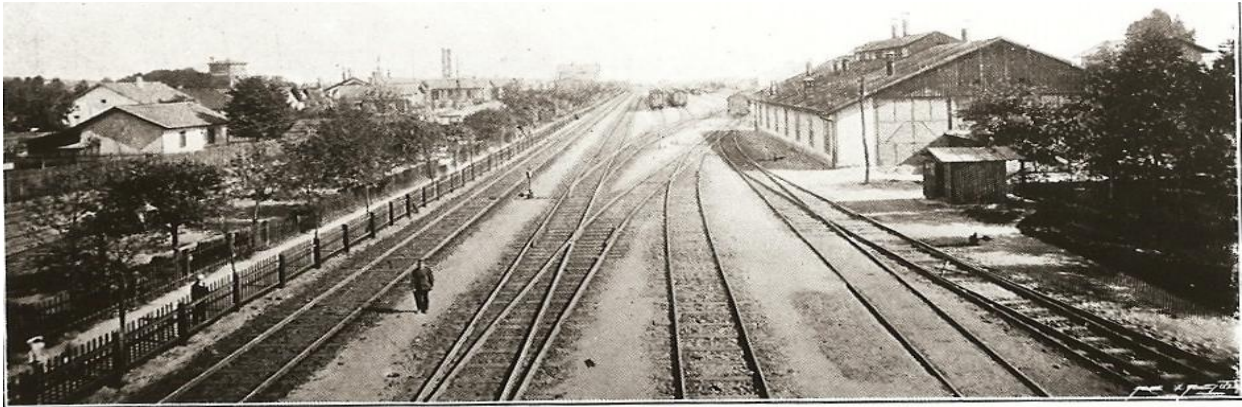
⁹ V 20. – 30. rokoch 20. storočia žilo vo Vrútkach ešte viac ako 100 rodín, bývalí zemanovia a roľníci, ktorí sa zaoberali hospodárením na rozdrobených maloroľníckych hospodárstvach. Tým nadobúdajú charakter priemyselno-poľnohospodárskeho mesta s prevahou priemyselno-poľnohospodárskeho robotníctva.

priemyselného parku vo Vrútkach sa rozvíjal na úkor primárnej sféry. Vlastníctvo pôdy prestáva byť dôležitým zdrojom príjmu a obyvateľstvo sa zamestnáva v priemysle, ktorú vo väčšej miere predstavuje vo Vrútkach železnica Košicko-bohumínskej trate a Štátnej železnice MÁV zo Šalgotariánu do Vrútok. Samotný proces spriemyselňovania v podobe rozvoja dopravnej infraštruktúry sa postupne stal neoddeliteľnou súčasťou vrútockej spoločnosti a Vrútky dostali prívlastok „*železničná križovatka*“. Súčasne boli so železnicou vybudované stanice oboch železníc. Pri výstavbe našlo uplatnenie nielen okolité obyvateľstvo z Vrútok, ale aj z okolitých dedín, regiónu a celého Rakúsko-Uhorska. Železnica znamenala pre turčiansky región veľký prínos.¹⁰

S rozvojom železnice bolo potrebné vybudovať opravárenské dielne pre údržbu vozového a rušňového parku Košicko-bohumínskej železnice. Z tohto dôvodu bola vo Vrútkach v roku 1871 vybudovaná na hlavnom ťahu KBŽ prvá výhrevňa. Vzhľadom k tomu, že išlo o dve železničné trate - KBŽ a MÁV (Magyar Állami Vašut) (až do roku 1918)- a následne aj správy s rôznou povahou vlastníctva, bola v roku 1872 postavená druhá výhrevňa pre ošetrovanie a zbrojenie rušňov. V rámci údržby vozového parku bolo potrebné vybudovať dielne pre opravu vozidiel, ktoré sa do roku 1874 vykonávali vo Zvolene čo nebolo z dlhodobého hľadiska efektívne. Výstavbou dielni pre opravu vozidiel sa veľmi zvýhodnilo postavenie oboch výhrevní a celého železničného uzla Vrútok. V dôsledku výstavby sa skvalitnil výkon opráv a pomocou strojových vybavení aj výroba súčiastok na parné rušne.

Výstavba objektu dielni bola zverená firme Jozefa Krausa z Ostravy. Dozor nad výstavbou vykonávali odborníci z Košicko-bohumínskej železnice. Jedným z významných odborníkov bol hlavný inšpektor Karol Hakmejster, ktorý sa podieľal na výstavbe železnice. Projekt počítal s opravou rušňového a vozového parku Košicko-bohumínskej železnice, ktorý v roku 1873 tvorilo 56 parných rušňov, 97 osobných, poštových a služobných vozňov a 760 nákladných vozňov rôzneho typu. Na výstavbe dielni sa podieľali mnohí pracovníci, ktorí stavali trať železnice. Po skončení výstavby mnohí z nich ostali vo Vrútkach ako železniční zamestnanci Hlavných dielni a železnice. Hlavná dielňa bola otvorená 1. decembra 1874 a na pomocných pracoviskách sa vytvorili špecializované oddelenia na opravu a výrobu náhradných dielov – stoláreň, zlievareň, tokáreň a mediareň. Kapacita vrútockých opravárenských dielni v polovici 70. rokov minulého storočia nestačila. Koncom roku 1875 tu pracovalo 148 zamestnancov, roku 1900 už 720 a roku 1912 1108 pracovníkov. (Vrútočan 2001: 21). V roku 1900 sa začali práce na stavbe novej výhrevne. Postavením novej výhrevne sa prestala používať stará výhrevňa KBŽ a až roku 1911 prestala existovať aj výhrevňa MÁV.

¹⁰ V turčianskych mestečkách Martin, Mošovce, Slovenské Pravno, Sučany, Turany bola sústredená remeselná výroba a obchod, ale ich produkcia významnejšie neovplyvnila hospodárstvo župy. Pretože prevažná časť obyvateľstva, jej hlavným zdrojom obživy bolo poľnohospodárstvo a prevládala domáca a remeselná výroba. Remeslá si dlho udržiavali úroveň domácej výroby, zásobujúce miestny trh a najbližšie okolie. Až po roku 1918 nadobúda Martin priemyselnejší význam. Po prevrate existuje 12 závodov, ktorých základ siaha už pred prvou svetovou vojnou. Roku 1920 sa nachádzajú v Martine podniky: Turčiansky pivovar, Parná píla Ľudovíta Schulca, uč. spol., Martinská tehelňa Ľudovíta Schulca, Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, Dielňa na náradie Tatra banky v Martine, Martinská celulózka, Brašovská celulózka, uč. spol., Adolf Fischer a syn, Tatran, kníhtlačiareň, uč. spol., LIPA, ľudový priemysel, uč. spol., Ján Hlavaj - stavebný podnik, Ján Hlavaj – tehelňa a iné menšie podniky pozri PANČUHOVÁ, E., (ed.). 2004. *Z ľudovej kultúry Turca*. Martin: Matica slovenská, 2004, 154-160 s.

RUTTKA

Telepítvényi házak.
Coloniehäuser.

M. Á. V. fűtőház.
Heizhaus der M. Á. V.

Železničná stanica v roku 1900

(Zdroj: SOCHÁŇ, P. Železničná stanica – repro pohľadnice Vrútky. Fotoarchív SNM v Martine, reprodukoval reprodukoval Michal Pišný, 1997, č. neg. 156 424, 1900)

Vznik železničných dielní narazil na silný protest a odpor miestneho obyvateľstva, ktoré sa prevažne živilo poľnohospodárstvom. V prvopočiatoch výstavby dochádzalo k veľkej nespokojnosti vrútockých zemanov, ktorú vyvolali procesy vyvlastňovania súkromných pozemkov pre železnice a nadväzné stavby. Vlastníci pozemkov sa len s nevôľou pozerali na stratu svojej poľnohospodárskej pôdy (najmä pre dielne) (Takáč 2008: 8). Výstavbou železnice stratili poľnohospodársku pôdu, ktorá bola presne vymedzená a určená pre potreby rozvoja priemyslu v Uhorsku.¹¹

Spriemyselňovanie oblasti prispelo k zmene poľnohospodárskeho charakteru zemianskych Vrútok na veľkú železničnú križovatku a centrum opravovní a dielní železníc. S výstavbou železnice a železničných dielní nesúvisel iba hospodársky rozvoj Vrútok, ale rozvoj sa týkal rôznych oblastí spoločenského života. Formuje sa nový systém sociálnej stratifikácie, kde nie je rozhodujúca dedičná stavovská príslušnosť, ale sociálne postavenie – status. Status je daný mierou majetku, moci a prestíže, ktorú jedinec sám dosiahol.

Spriemyselňovanie sa odrazilo vo Vrútkach najmä radikálnym oddelením spoločnosti tradičnej predmodernej a vytvorením novej modernej urbánnej spoločnosti¹². Industrializácia a priemyselňovanie v 19. storočí vytvorili základ novej sociálnej vrstvy – robotníctva. Robotnícke povolania sa rozvíjali a diferencovali podľa odvetvia a špecializovali sa podľa rozvoja priemyselnej výroby. Do štruktúry lokálneho spoločenstva Vrútok prichádza nové obyvateľstvo a vytvára sa nová sociálna skupina – priemyselné robotníctvo. Postavenie

¹¹ Uhorský parlament podporoval najmä ťažký priemysel, hlavne hutníctvo a ťažbu kamenného uhlia, ktoré bolo potrebné na prevádzku železníc a hutí pre celkový rozvoj krajiny súvisiaci s rôznymi odvetviami priemyslu.

¹² Pod pojmom moderná spoločnosť rozumiem spoločnosť, ktorá bola vytvorená a podmienená priemyselnou revolúciou, industrializáciou a modernizáciou. Pre jedinca už nie je dôležité ku ktorej stavovskej štruktúre patrí on, jeho rodina, z ktorej pochádza, ale dôležitým sa stáva kapitál, schopnosti a zásluhy, s ktorými môže disponovať v trhovom procese. Znakom modernej spoločnosti je trh a trhové hospodárstvo. Spoločenský proces formovania modernej urbánnej spoločnosti sa vytvára pod hospodársko-ekonomickými vplyvmi súvisiacimi s makrosociálnymi procesmi modernizácie, industrializácie a urbanizácie. Formujú a rozvíjajú sa mestské prvky a mestský spôsob života tzv. pomešťovanie vidieka.

robotníctva ostro kontrastovalo s doterajšími spoločenskými pomermi. Vo Vrútkach reprezentujú spoločenskú vrstvu priemyselného robotníctva socio-profesijná vrstva – železničiar. Z hľadiska sociálnej diferenciacie predstavovali železničiar najpočetnejšiu vrstvu. Táto tendencia vývoja je viditeľná z údajov z roku 1946, ktorá nadväzuje na prudký rozvoj priemyslu z konca 19. storočia. Vrútky mali 6169 obyvateľov z čoho roľníci tvorili 0,5%¹³, robotníci 80%, živnostníci 15%, iní 4,5%. Charakter mesta sa odrazil aj v zmene pomenovania od tradičného „*evanjelické Vrútky*“ - k pomenovaniu ako „*robotnícke Vrútky*“ alebo „*bašta turčianskeho robotníctva*“. Dielne a železnica prinášali inovácie a zmenu aj v myslení a živote obyvateľstva v dôsledku konfesionalnej, etnickej a národnostnej diferencovanosti obyvateľstva novovzniknutého mesta.

Vybudovanie hlavnej trasy Košicko-bohumínskej železnice prispelo k miestnemu rozvoju aj iných odvetví priemyslu. Dochádza k zrýchlenému tempu rastu zamestnanosti v regióne aj rozmachom spracovávanía lokálnych surovín. Výstavbou železnice a prílevom obyvateľstva sa rozvíjal aj sekundárny sektor mesta, ktorý zahŕňa aj iné priemyselné závody ako železničiarske. Priemyselné závody priamo využívali potenciál, ktorý poskytovala železnica a prepojili sa s hlavnou dopravnou tepnou. Spojili sa tak dôležité obchodné a priemyselné centrá krajiny. Na Košicko-bohumínsku trať nadviazali lokálne priemyselné podniky ako parná píla a kameňolom v Dubnej Skale. Blízkosť trate využili aj iné podniky, a to konkrétne parná píla a tehelňa v Turanoch a kameňolom v Šútove. Ružomerská továreň na celulózu a papier postavila lesnú železnicu na konský pohon. Úzkokoľajná železnica začínala od vrútockého cintorína a tiahla západným smerom ku Hradištiu (2,9 km). Rozchod železnice bol 76 cm. Železničná trať bola skolaudovaná dňa 27. októbra 1921 a jej prevádzka bola povolená slúžnovským úradom na šesť rokov (do 31. decembra 1926). Železnica mala slúžiť na dopravu palivového a dlhého dreva (Lacko 2002: 184).

*Pohľad na štátne dielne vo Vrútkach z 20. a 30. rokov 20. storočia
(Zdroj: Repro pohľadnice asi z r. 1926 Vrútky. Archív SNM, č. neg. 149 102, reprodukoval A. Kováčková)*

Drevospracujúci priemysel patrí vo Vrútkach medzi najstaršie priemyselné odvetvia. Medzi najstaršie závody patrí parná píla firmy Einchenwold a Lövy z 80. rokov 19. storočia. V medzivojnovom období sa výrobnou činnosťou drevopriemyslu zaoberala **parná píla firmy Glaser a Zelinka**. Prevádzka bola ukončená v roku 1923 a výroba sa špecializovala na výrobu debničiek pre poľnohospodárov. Po strate odbytu bola parná píla zrušená. Už v tomto období vrútocká píla vyrábala kvalitné nábytky, drevené výrobky, dokonca aj neskôr modernizovanú drevotriesku (Vrútočan 2001: 20). Do roku 1927 sa nachádzala v extraviláne

¹³ nízka početnosť, ale dôležitosť vzhľadom na ich status a význam.

obce **vápenka firmy Banská a hutná spoločnosť Vítkovické železiarne**. Pre lepšie zásoby surovín bola vybudovaná vápenka vo Varíne.

Ďalším priemyselným podnikom blízko Vrútok bola **vápenka na Dubnej Skale**, kde bol jedným z vrchných pánov Rác z rakúskeho Gracu, ďalej rytier Subek a Dubovičovci – rodina, ktorá si pobrala dievčence od Ruttkayovcov a vychovala si svojich strojníkov pre vápenky a kameňolomy od východu až po južné Rakúsko (Vrútočan 2001: 21).

Spracovaním surovín získavaných primárnym priemyslom z extravilánu sa venovali aj dva **kameňolomy**. Ako prvá otvorila kameňolom Spoločnosť Košicko-Bohumínskej železnice v roku 1877. Na výrobu kameňa a drte v 20. a 30. rokoch 20. storočia nadväzuje firma **Sobek a spol.** v Dzurianskej doline¹⁴ a druhá firma **Šimek** vo Forházovskej doline. *V kameňolome bola ťažká robotá, ale dobre zaplatená. Robotníci zarábali 21 korún na deň a to bolo dosť. Mesačne si vyšli na štyristo korún. Na Lihotu chodili v zimných mesiacoch robiť ľudia zo Zakarpatskej Rusi. Tí bývali v domčekoch tesne pod kameňolom. Vpravo od nich žil slávny muzikant Meihaldt. Poznal tak dobre noty, že mohol hrať aj potme. Pochádzal z rakúskeho Gracu. V lome a jeho blízkosti bolo sústredených niekoľko strojov, dokonca sa suť vyvážala krátkymi štôľňami baumvágľovými vozíkmi. Už keď prišli do Turca Nemci, vápenec z kameňolomu sa vozil do Třinca* (Vrútočan 2001: 21).

V roku 1929 bola na obecnom pozemku vybudovaná tehelňa firmy **Vogel a Links**, kde bol majiteľom Július Vanoviš.¹⁵

K ekonomickému rozvoju mesta prispieval aj **Frašťackých mlyn**. Pôvodným majiteľom mlyna bol „v dvadsiatych rokoch pán Zvalo, ktorý mlyn postavil. Na výstavbu si zobral hypotéku z Tatra banky. Nech bol v akejkoľvek spoločnosti, často odskočil skontrolovať svojho tovariša a situáciu v mlyne. Takto sa raz stalo, že pán Zvalo prišiel v noci do mlyna. Tovariša našiel spať a v peci takmer vydochnuté. Veľmi sa nahneval. Medzi majiteľom mlyna a tovarišom došlo k potýčke. Tovariš svojho majstra udrel železnou tyčou po hlave a zomrel. Riaditeľ Tatrabanky pán Roll vedel o šikovnom a svedomitom mlynárovi v Mošovciach, ktorý mlyn prebral“ (Vrútočan 2003: 20). Vrútocký mlyn sa stal najmodernejším a najznámejším mlynom v Turci, ktorý zásoboval aj Švehlov veľkoobchod v Martine a takmer celý región.

Potenciál priemyselného mesta poskytol možnosti aj trvalého alebo príležitostného zamestnania v novopostavenej dielni, železnici alebo aj v oblasti služieb. Zvyšujúcim sa počtom obyvateľstva rastie aj terciárny sektor, ktorý predstavujú služby rôznorodého charakteru. Terciárnu sféru reprezentuje nevýrobné odvetvie, ktoré charakterizuje poskytovanie rozmanitých druhov služieb (platené aj neplatené), opravárskej činnosti, obchodu, predaja priemyselných výrobkov, dopravy a spojov. Jedným z dôležitých činiteľov mesta je hospodárska funkcia, ktorú reprezentuje obchod. Ak priemysel znamená odpútanie sa od pôdy ako základný zdroj obživy, tak rozvoj obchodu predstavuje väčšiu odpútanosť od surovín a priemyslu.

Vrútky postupne nadobudli malomestský charakter, ktorý bol charakteristický priemyselno-poľnohospodárskou a obchodno-podnikateľskou štruktúrou. K hospodárskemu rozvoju mesta prispievali početní obchodníci, remeselníci a živnostníci, ktorých podniky spolu s miestnym priemyslom dotvárali obchodný obraz mesta. Už koncom 19. a zač. 20.

¹⁴ V rokoch 1945, 1946 a 1947 prebral kameňolom Ing. Bednárík, pretože pôvodný majiteľ Rudolf Sobek bol židovského vierovyznania a počas 2. svetovej vojne bol odvezený do koncentračného tábora. A MVSР BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach, 32/1945 prez., Inv. č. 13, K -4

¹⁵ A MVSР BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach, 32/1945 prez., Inv. č. 13, K -4

stor. žijú Vrútky frekventovaným a čulým živnostenským priemyselno-remeselným a obchodným ruchom. Najväčšou mierou prispel dynamický vývoj mesta v posledných troch desaťročiach 19. storočia. V tomto období sa v najväčšej miere rozvíja obchod a mnohé živnostenské prevádzky. Čulý hospodársky život sa odráža v živnostenských prevádzkach v 30. a 40. rokoch 20. storočia, ktoré kontinuálne nadväzujú na vysokú koncentráciu obyvateľstva a ich potreby charakteristické pre urbánne prostredie. Počas sledovaného obdobia existovalo vo Vrútkach mnoho úzko špecializovaných živnostníkov poskytujúcich remeselné služby a obchodné prevádzky¹⁶:

Živnosti poskytujúce remeselné služby: **Klmpiarstvo** (Filip Lašut); **Tesárstvo** (Ladislav Ármoš); **Murárstvo** (Vladimír Juráš); **Stolárstvo a obchod s nábytkom** (Koloman Kollár, Róbert Vidlár, Pavel Belička, Štefan Kľučovský); **Lakýrniectvo** (Jozef Roubal); **Hodinárstvo** (Albín Čerbák); **Fotoateliéry** (Anton Sedlár, František Méheš); **Kachliarstvo** (Daniel Sýkora); **Plechárstvo** (Karol Krejčíř); **Obuvníci** (Pavel Prieložný, Šimon Záthurecký, Jozef Vojtko, Titus Púček, Jozef Gabaj, Jozef Gregor, Ján Bibza); **Krajčíři** (Imrich Mazúch, Jozef Anton Schwartz, vd. Ďurecová, Ľudmila Bónová); **Čalúnnictvo** (Emil Cálík Holiga); **Dámske klobučníctvo** (Irena Čanalošiová (Csanálossi)); **Holičstvá** (Pavel Škriniar, Eugen Cagan, Peter Páluš, Karol Žársky Jozef Várady, Gustáv Ďurdík, Alexander Ertl, František Thomka, Pavel Bútor, Alexander Sorkovský, Peter Pavol Feješ a Adolf Karol Augustin); **Maliarstvo a natieračstvo** (Eduard Padúch); **Pohrebníctvo** (Balogh, Hirth, Kollár a Vidlár (poslední dvaja menovaní truhly vyrábali).

Vo Vrútkach v 20. a 30. rokoch existovali nasledovné **obchodné prevádzky:** **Mäsiari – údenári** (Jozef Koreň, Jozef Doubek, Eduard Staroň, vd. Zuzana Dubeková, Pavol Cálík, Ján Ďurček, František Beňuš, Gašpar Mahala); **Pekárstvo** (Ladislav Fleischer, Adela, Ivan Kováčik, Ondrej Rumpel, František Pouš, Pavol Kramár, Juraj Valocký, Ján Kubik); **Obchody so zeleninou** (Stojno Athanasov Malakočev, Róbert Ruttkay Dauko); **Predaj mliekarenských výrobkov** (Jozef Hradocký /Ladanyi/, Miloš Matis, Viliam Medvecký, Jozef Steiner, Budúcnosť a Potravné družstvo); **Trhovníci** (František Holub, František Majer, Ján Baláž, Jozef Hirth); **Obchod so semenami** (Jozef Strelec); **Výrobňa sódovej vody a predajňa** (Rudolf Cvinček); **Drogérie** (Jozef Filip, Alojz Seiler, Eugen Caban); **Obchod s liehovinami** (Jozef Filip); **Obchod s umelými sladidlami** (Alojz Seiler); **Trafiky** (Mária Cvenčeková, Miloslav Rattay, Zuzana Vladárová, Július Sýkora, Pavel Lipovský, vd. Antónia Kudelková, Júlia Krčová, Ján Adame); **Obchod s materiálным tovarom** (Alojz Steiner); **Železiarske obchody** (Robert Schultz a spol., Ferdinand Ferenčík, Alexander Kollár); **Papiernictvo a knižný predaj** (Ján Domko, Júlia Krčová, Pavel Kapusta); **Záhradníctvo** (František Meheš, Jozef Hirth, Stojan Atanasov Malakočev); **Obchod s miešaným tovarom** (Jozef Hradocký /Ladanyi/, Štefan Zima, Potravné družstvo, Budúcnosť, Robert Gelty, Jozef Steiner, Ladislav Komora); **Obchod s cukrovinkami a bufet** (Mária Kundláková, Ladislav Komora); **Obchod s cukrovinkami, zeleninou, kuchynským dreveným a plechovým náradím a hračkami** (Elena Pudelová); **Cukrářstvo** (Rudolf Schwalbe, Jozef Méheš); **Obchod s nábytkom** (Viliam Vyšnovec); **Obchod s módnym a strižným tovarom** (Štefan Benčík, Ján Ďurďo, Ján Bahút, Anna Ruttkay Dauko, Ladislav Zentko, Maria Markušova); **Bazár** (Ján Ďurčo); **Bodega** (Mária Kundláková); **Obchod s módnym tovarom** (Jindřich Ungár); **Predaj obuvi** (Rieker).

¹⁶ A MVSR BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach, 32/1945 prez., Inv. č. 13, K -4 a A MVSR BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Revízia živnostenských oprávnení, c. 1293/1945 adm., Inv. č. 17, K-6

K ekonomickému rozvoju prispeli aj mnohé špecializované živnosti a obchody: **Povožníctvo** (Ferdinand Ruutkay Nedecký, Pavel Chylo); **Autodoprava** (František Rákoczy); **Zberňa starého kovu, handier a kostí** (Pavla Klingerová-Radlinská); **Modistický tovar (Irena Csanálossi)**; **Obchod s galantériou** (Ján Ďurčo); **Zubotechnictvo** (Adriana Steinerová, Doskočil); **Obchodné jednatelstvo** (Karol Marczinger); **Dentisti** (Mikuláš Ruttkay-Matušovič, Ladislav Duboš); **Pohrebništvo** (Koloman Kollár, Jozef Hirth).

K najväčším obchodným podnikom terciárneho sektora patrilo Potravné družstvo železničných zamestnancov Košicko-bohumínskej trate, ktoré bolo hlavným zdrojom rozličného tovaru.

V rokoch 1918-1945 bolo na území Vrútok evidovaných 24 pohostinných zariadení. Najvýznamnejšími zariadeniami je 5 hotelov a kaviarní, a to: Hotel Wachsberger, Hotel Feuermann (Veľký Rund), Hotel Feldmann (Malý Rund) a hostinec Barabáš s ubytovňou, pretože „Vrútky sú nie len železničným, ale aj turistickým centrom, kde prechodí mnoho ľudí nie len tunajších, ale aj cudzozemcov“¹⁷.

Vzhľadom na vývoj mesta a koncentrácie spoločenského života môžeme konštatovať, že väčšina živnostensko-obchodných aktivít sa sústredili v centrálnom priestranstve nazývané *korzo*. *Na korze: boli dve banky, Tatra banka a úverová banka, veľkoobchod s mníchom (farby-laky, textilné obchody, potravinárske obchody, bufet, drogéria, hostinec, hotel s izbami prevažne pre obchodných cestujúcich, zlatníctvo, tri holičské obchody a i.)*. Obchody a mnohé živnostenské prevádzky boli situované prevažne pred železničnou stanicou, kde bol najvýraznejší čulý spoločenský život. Živnostníci a obchodníci z údajov z roku 1946 tvorili približne 15% z celkového počtu obyvateľstva mesta. Môžeme predpokladať, že počet živnostníkov a obchodníkov bol na prelome 20. a 30. rokov vyšší v dôsledku rozvoja a vzostupu všeobecného hospodárskeho rozmachu v nevýrobných odvetviach najmä po roku 1918. Druhým predpokladom je, že mnohé podniky boli počas druhej svetovej vojny arizované.¹⁸ Tretím je, že mnohým živnostníkom bola pozastavená a zrušená činnosť v roku 1945 preverovaním živnosti vládnym nariadením nového politického zriadenia.¹⁹

Industrializačné procesy nepodporili iba hospodársko-ekonomický rozvoj, ale zapríčinili aj spoločensko-kultúrny a urbanistický rozvoj mesta. „Dôležité je uvedomiť si, v akom prostredí sa v tom čase vo Vrútkach žilo. Rozvoj železníc urýchlil rast mestečka. Zamestnanosť sa zvyšovala a obec mohla stavať budovy, ktoré boli predtým pre ňu iba zbožným práním. Stavali sa kostoly, úrady, cesty“. Zemiansko-roľnícka obec, zložená z dvoch častí (Horné a Dolné Vrútky), sa začala rozvíjať aj po urbanistickej stránke výstavbou potrebných priemyselno-dopravných, obytných a neobytných, výrobných a spoločensko-obchodných objektov. Medzi najvýznamnejšie budovy patrí obecný dom – dnešný Mestský úrad, konzum a rímskokatolícky kostol, evanjelický kostol a židovská synagóga ako prejav

¹⁷ A MVSR BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960. Zápisnica plena MNV na Vrútkach za rok 1946. Inv. č. 2, K-1, 79 s.

¹⁸ Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach: Rudolf Sobek a spol., Vogel a Links, Obchod s módnym a strižným tovarom (vd. Musilová), Bazár (Dohán), Podnikateľstvo stavieb (Ing. Július Steiner), Hotel a kaviareň Uránia (Šimon Rund), pekáreň (Leopold Neumann), Lekáreň (Maximilián Rado), Zubotechnictvo (Adriana Steinerová), Obchod s módnym tovarom (Jindrich Ungár), Obchod so železom (Robert Schultz a spol.), Obchod s drevom a uhlím (vd. Pavlína Godlustová). A MVSR BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach, 32/1945 prez., Inv. č. 13, K-4

¹⁹ A MVSR BY P MT, Fond: Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Revízia živnostenských oprávnení, c. 1293/1945 adm, Inv. č. 17, K-6

konfesionálnej diferencovanosti obyvateľstva. Centrami kultúry boli Robotnícky dom, Katolícky kultúrny dom a Evanjelický kultúrny dom. Vrútky žili aj čulým spolkovým životom. V období 20. až 40. rokov 20. storočia malo vo Vrútkach povolených spolkovú činnosť až sedemdesiat spolkov, čo bolo na sedemtisícové mestečko ojedinelé v porovnaní s mestami v širokom okolí.

*Hotel Slávia a korzo pred železničnou stanicou Košicko-bohumínskej stanice.
(Zdroj: SOCHÁŇ, Pavol. Hotel – repro pohľadnice Vrútky. F – 1959/V. Fotoarchív SNM v Martine, č. neg.
158 079/2, reprodukoval Michal Pišný, 2001)*

Záver

Vzhľadom na významné hospodárske pomery, ktoré priniesla priemyselná revolúcia a industrializácia prechádzajú Vrútky zásadnými zmenami a špecifickým vývojom a vznikom porovnaní s inými mestami na Slovensku. Pôvodne dve zemianske osady s nízkym počtom obyvateľstva, začali byť narúšané novými pomermi, vyvolanými priemyselnou revolúciou, ktorá bola v slovenskom prostredí pomerne oneskorená.²⁰ So priemyselňovaním sú spojené pozitívne sprievodné ekonomické sociálne a kultúrne komponenty. Vrútky nadobudli hospodársky a sociálne diferencovaný malomestský charakter, ktorý sa v relatívne krátkom čase vyvinul z tradičnej zemianskej formy. Premeny osady na mesto reprezentujú sprievodné javy ako je pracovná príležitosť, vzostup zamestnanosti, zvýšená hospodárska funkcia mesta a rôznorodosť živností a obchodu. Rozvoj priemyselných podnikov (sekundárna sféra) bol spojený aj s rozvojom rôznych odvetví priemyselnej výroby a zapríčinil presun pracovnej sily z poľnohospodárstva (primárna sféra) do priemyslu a neskôr do oblasti poskytovania služieb a obchodu (terciárny sektor) (Sopóci 2007: 83). I keď boli Vrútky vo väčšej miere priemyselným mestom na konci 19. a prvých desaťročiach 20. storočia naďalej si udržiavali poľnohospodárske obyvateľstvo (možno dokumentovať primárnu sféru) v podobe

²⁰ Druhá polovica 19. storočia bola v znamení celkovej modernizácie a industrializácie Rakúsko-Uhorska. Spriemyselňovanie Uhorska a teda aj územie Slovenska bolo v porovnaní so západným európskym priestorom pomerne oneskorené. Súviselo to s politikou, ktorá si predstavovala Uhorsko ako agrárnu krajinu. K pomerne nízkemu ekonomicko-hospodárskemu rozvoju prispeli aj zvyšky feudálnych vzťahov.

priemyselno-poľnohospodárskeho robotníctva a počiatkový rozvoj obchodu a služieb. Primárnu sféru reprezentujú zemia, sekundárnu robotníctvo – železničari a terciárna sféra súvisí s bežnými službami, ktoré poskytovalo v sledovanej dobe každé mesto.

Použité pramene a literatúra:

1. A MVSR BY P MT, Fond: *Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Zoznam arizovaných podnikov vo Vrútkach*, 32/1945 prez., Inv. č. 13, K-4
2. A MVSR BY P MT, Fond: *Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960, Revízia živnostenských oprávnení*, c. 1293/1945 adm, Inv. č. 17, K-6
3. A MVSR BY P MT, Fond: *Miestny národný výbor vo Vrútkach 1945-1960. Zápisnica plena MNV na Vrútkach za rok 1946*. Inv. č. 2, K-1
4. BLACK, C.E. 1975. *The Dynamics of Modernization*. New York, 1975.
5. CHORVÁT, I. 2006. *Sociológia*. Banská Bystrica: Občianske združenie Ekónómia, 2006, 69 s.
6. JAKUBEC, J. JINDRA, Z., 2007. *Dějiny hospodářství českých zemí*. Praha: Karolinum, Nakladatelství Univerzity Karlovy, 2007, 471 s.
7. LACKO, R. 2000. Vznik a vývoj železnice a železničného uzla vo Vrútkach. In Mruškovič, Š. 2000. *Monografia Vrútok 1255 -2000*. Vrútky, 2000, 184 s.
8. MRUŠKOVIČ, Š. (ed.). 2000. *Monografia Vrútok 1255 – 2000*. Vrútky, 2000, 476 s.
9. PANČUHOVÁ E., MINTALOVÁ Z. (ed.). 2004. *Z ľudovej kultúry Turca*. Martin: Matica slovenská, 2004, 415 s.
10. PAŠIAK, J. 1980. *Človek a jeho sídla*. Bratislava: Veda, 1980, 274 s.
11. PETRŽEL, I. 2001. *Jozef Piosecký. O gruntoch*. In *Vrútočan*, roč. 12, 2001, č. 3, 20-21 s.
12. PULLMANOVÁ, H. 2003. *Pani Elena, rod. Fraštacká, spomína...* In *Vrútočan*, roč.14, 2003, č.11, s. 20-21
13. SOPÓCI, J. 2007. *Teória sociálnej zmeny*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2007, 214 s.
14. TAKÁČ, L. 2008. *Za slnkom slobody. Na správnej strane barikády*. Polygrafia Gutenberg, 2008, 144 s.
15. VLÁČIL, J. 1996. Industrializace (heslo). In *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, Nakladatelství Univerzity Karlovy, 1996, s. 425 - 426.

Bilingvizmus v etnicky zmiešaných rodinách so zaostrením na slovenský jazyk (na príklade slovensko – britských rodín v Londýne)

Dagmara Bacová

Keywords: *migrants, bilingualism, child, education, communication, London.*

The paper deals with slovak migrants – mothers, living in London in ethnic mixed partnerships/marriages with men of other nationality. These women bring up their children in bilingual slovak – english family environment. I address the issue, what views have slovak migrants – mothers on the using of minority (slovak) language. I want to refer to social factors that play a role in decision to apply the bilingual education of children in ethnically mixed families.

Etnicky zmiešaná rodina sa v dnešnom globalizovanom svete stáva v dôsledku transnárodnej delby práce spojenej s migráciou čoraz bežnejším fenoménom. U tých migrantov/migrantiek, ktorí plánujú usadiť sa v novej hostiteľskej krajine dlhodobo, prípadne natrvalo, sa stáva významnou otázkou integrácie. Mnohí z migrantov sa rozhodnú žiť v partnerskom zväzku s partnerom/partnerkou inej národnosti a založiť si s ním/ňou v novej krajine svojho pôsobenia aj rodinu. V takýchto rodinách výchova potomstva môže prebiehať bilingválnou formou (t.j. rodinní príslušníci používajú na komunikáciu dva a viac jazykov – menšinový/é a väčšinový).

Ženy migrantky zo Slovenska smerovali do Veľkej Británie za lepšími pracovnými a finančnými podmienkami a novými životnými skúsenosťami už v 90. rokoch minulého storočia, pred vstupom SR do Európskej Únie (2004)¹. Zamestnávali sa tu najmä na pozíciách au-pair, či ako pomocníčky v domácnostiach. Túto vlnu migrácie predstavovali najmä mladé ženy, ktoré na Slovensku ukončili svoje vzdelanie a spravidla ich k domovu neviazali žiadne silné sociálne záväzky. Podmienkou legálne sa zamestnať boli pre nich pracovné víza. Mnohé z týchto migrantiek sa po určitom čase vrátili do svojej rodnej krajiny, kde sa opätovne začlenili do sociálneho života, no relatívne početná skupina žien ostala v novej hostiteľskej krajine dlhodobo pracovať a žiť.

Príspevok je orientovaný na problematiku bilingválnej výchovy v etnicky zmiešaných slovensko – britských rodinách žijúcich v Londýne. Východiskové výskumné dáta som získala počas terénneho výskumu realizovanom v Londýne v marci 2010. Výskumná vzorka pozostávala zo slovenských migrantiek – matiek, ktoré žijú, alebo žili v partnerskom/manželskom zväzku s mužom inej národnosti ako slovenskej, a s ktorým vychovávajú/li aj svoje potomstvo narodené vo Veľkej Británii. Prostredníctvom riadených rozhovorov som sa pokúšala zistiť, akým spôsobom respondentky vychovávajú svoje

¹ 1. mája 2004 otvorila Veľká Británia svoj pracovný trh slovenským občanom, a umožnila tak pracovným migrantom zo Slovenska legálne sa zamestnať vo všetkých ekonomických sférach.

potomstvo v súvislosti s voľbou komunikačného jazyka, pri akých príležitostiach preferujú komunikáciu v slovenčine – v menšinovom jazyku - pred angličtinou – väčšinovým jazykom, a aké sú dôvody výchovy detí k poznaniu a ovládaniu rodného jazyka matky.²

Keď sa hovorí o bilingvizme a bilingvistoch, často vznikajú nedorozumenia. Za bilingvistu býva označovaný každý jedinec, ktorý sa pohybuje na stupnici, ktorej jeden koniec by predstavovali jednotlivci ovládajúci oba jazyky na úrovni monolingvistu a na jej druhom konci sú ľudia iba pasívne ovládajúci druhý jazyk. Je naozaj bilingvistom iba ten, kto vynikajúco ovláda dva (alebo tri) jazyky? Alebo sa toto označenie používa aj pre tých, ktorí výborne ovládajú iba jeden jazyk a druhým sú schopní ako tak sa dorozumieť? Musí vedieť bilingvista čítať aj písať, rozprávať a rozumieť v oboch jazykoch (Štefánik 2000: 16)? Niektorí autori označujú za bilingvistov iba tých, ktorí oba jazyky ovládajú na úrovni rodených hovoriacich (native speakers), teda ľudí, pre ktorých sú oba jazyky materinskými. Za bilingvistu pokladajú len toho, koho za rodeného hovoriaceho pokladajú príslušníci dvoch rozdielnych jazykových komunít. Iní autori označujú za bilingvistu človeka každodenne striedajúceho používanie oboch jazykov (Kralj 2007: 327). Za najpriateľnejšiu definíciu bilingvizmu sa v súčasnosti považuje „*schopnosť alternatívneho používania dvoch jazykov pri komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje*“ (Štefánik 2000: 17). To znamená, že takýto človek je schopný v závislosti od svojich potrieb striedavo používať na komunikáciu oba svoje jazyky, pričom použitie jedného alebo druhého jazyka bude najčastejšie závisieť od toho, s kým, kde a o čom sa rozpráva. Takýto bilingvista nemusí nevyhnutne spĺňať podmienku každodenného používania oboch jazykov a ani nemusí oboma jazykmi rozprávať na rovnakej úrovni (Štefánik 2000: 17). V odbornej literatúre sa zvykne uvádzať rozdiel medzi stupňom ovládania oboch jazykov tým, že ako prvý sa uvádza jazyk, ktorý jedinec ovláda na vyššej úrovni, napríklad anglicko – slovenský, alebo slovensko – anglický bilingvista. Skutnab – Kangas, fínska odborníčka na detskú dvojjazyčnosť, hovorí o dvojakom type bilingvizmu v závislosti od kontextu, v ktorom si dieťa, či dospelý osvojuje druhý jazyk. Pod prirodzeným bilingvizmom sa rozumie taký typ, ktorý sa vyvinul prirodzeným spôsobom v bilingválnom prostredí. Jednotlivec si osvojuje druhý jazyk v bilingválnom spoločenstve a v každodenných kontaktoch s rodenými hovoriacimi toho ktorého jazyka (napríklad v bilingválnej rodine, kde si dieťa osvojuje jazyk jedného, či viacerých členov rodiny, ktorý je iný, ako jazyk, ktorý na komunikáciu používa okolitá spoločnosť). O školskom bilingvizme sa hovorí vtedy, keď si jedinec osvojuje druhý jazyk v školskom prostredí a mimo neho nemá veľa príležitostí komunikovať v tomto jazyku (Skutnab - Kangas 2000: 45).

„*Takmer v celej Európe sú evidované časté jazykové situácie, kde v rámci komunikačného aktu dochádza k denno dennému „prepínaniu kódov“ (code switching), k prechodom a transferom z jedného jazyka do druhého, prípadne z jednej variety do druhej*“ (Ondrejovič, Krupa 2009: 127). Takáto situácia je bežná v mnohých zmiešaných bilingválnych rodinách, ktoré používajú v každodennej komunikácii viac jazykov.

Šatava deklaruje názor, že znalosť druhého (menšinového) jazyka je mnohostrannou praktickou výhodou aj napriek tomu, že samotní aktéri to často krát takto nevnímajú a svoj jazyk kvôli spoločenskému a ekonomickému vzostupu prestanú používať alebo sa obmedzia

² Kvôli zachovaniu anonymity respondentiek som zmenila ich krstné mená.

iba na príležitostnú komunikáciu v okruhu svojich najbližších. Časté obavy rodičov zo zaťažovania detí tým, že sa budú učiť menšinový jazyk, sú podľa Šatavových argumentácií zbytočné. Každá ďalšia jazyková kompetencia otvára nové zdroje poznania a otvára cestu pre pochopenie kultúrnej a názorovej odlišnosti (Šatava 2009: 78). Podľa Šatavu existuje mnoho praktických argumentov, prečo je bilingvizmus u detí už v útlom veku výhodným kultúrnym kapitálom. „Z praktického hľadiska majú takíto jedinci (dvoj a viacjazyční) prístup k ďaleko väčšiemu objemu informácií a vedomostí, ako majú jednojazyční, majú väčšie množstvo znalostí (jazykových a iných), lepšie chápu rôzne sémantické asociácie, a pretože sú zvyknutí striedať jazyky a modely myslenia, je ich intelekt flexibilnejší“ (Šatava 2009: 69). Podobný argument uvádza aj Skutnab - Kangas. Na základe dvoch spôsobov používania jazyka (povrchová plynulosť a jazyk myslenia³) tvrdí, že jazyk myslenia sa u dieťaťa rozvíja omnoho zložitejšie v závislosti od toho, do akej miery sa rodičia venujú dieťaťu pri zdokonaľovaní konkrétneho jazykového systému. Ak je ale dieťaťu poskytovaný dostatočný priestor na rozvoj komunikačných schopností v oboch jazykoch, jeho kognitívne myslenie sa formuje na kvalitatívne vyššej úrovni, čo sa neskôr odráža aj pri dosahovaní lepších výsledkov v škole (Skutnab - Kangas 2000: 83).

Deti v etnicky zmiešaných rodinách žijúcich v Londýne sa pohybujú v sociálnom prostredí, kde hlavným komunikačným jazykom je angličtina. V závislosti od toho, ktorý jazyk primárnej komunikácie s dieťaťom matka zvolí, ten jazyk sa stáva pre dieťa v ranom veku dominantným a zároveň jazykom myslenia, bez ohľadu na to, v akom jazykovom prostredí sa dieťa pohybuje. S narastajúcim vekom a rozširovaním sociálneho prostredia dieťaťa sa však táto situácia mení. Nástupom do školy, kde je hlavným komunikačným jazykom angličtina, dieťa postupne prestáva používať slovenčinu ako jazyk myslenia, aj napriek tomu, že komunikačným jazykom medzi ním a matkou môže stále pretrvávajúť slovenčina. (Veronika): „Tak keď boli moje deti ešte malé, tak to išlo. Od malička som s nimi rozprávala iba po slovensky. A prirodzene som s nimi trávila viac času ako manžel, ktorý bol v práci, preto rozumeli viac po slovensky. Keď sme sa ale zišli rodina, tak sa stále, ešte aj dnes snažím všetko prekladať do slovenčiny, aj keď rozhovory prebiehajú v angličtine. Keď hovorím s manželom, tak to deťom prekladám aj do slovenčiny. Horšie bolo, keď staršia dcéra nastúpila do školy. To automaticky rozprávala aj na mňa po anglicky. Tak, keď som raz išla pre ňu do školy, tak som jej povedala, že maminka nerozumie dobre po anglicky, že musí rozprávať po slovensky a ona to pochopila. Tak je to náročné, ale zvykla som si a už mi to ani nepríde. Mám veľa kamarátok, ktoré tiež chceli s deťmi iba po slovensky hovoriť, ale postupne, keď im deti začali chodiť do školy, tak od toho upustili. Ja sa ale stále snažím tú slovenčinu do nich vštepovať. Dokonca aj môj manžel sa už trošku chytá, na také tie jednoslovné frázy, ako chod' spať, nerob, prestaň. On si aj sám našiel na internete kurz slovenčiny a sa tam aj potom prihlásil, ale nebol s tým veľmi spokojný. Pre nás je prirodzené, že sa u nás aj po slovensky rozpráva. A myslím si, že aj pre deti je to dobré.“ Iná matka však deklarovala, že po nástupe detí do školy postupne upúšťa od komunikácie v slovenčine. Dieťa nemá veľa príležitostí zdokonaľovať sa v rodnom jazyku matky, pokiaľ s ním ona

³ „Povrchová plynulosť je schopnosť hovoriť nejakým jazykom plynulo, so správnym akcentom, o konkrétnych všedných veciach, zoči – voči niekomu v situáciách, ktoré nie sú intelektuálne zvlášť náročné, a v ktorých pomáhajú kontextuálne „záchytné body“(možno teda vidieť, ukázať prstom, pochopiť zo súvislostí atď.)“ (SKUTNABB – KANGAS, 2000: 77). Naopak, „jazyk myslenia je schopnosť používať jazyk ako nástroj myslenia pri riešení problému, v intelektuálne náročných situáciách bez „záchytného bodu“ (teda v situáciách, v ktorých informuje, sprostredkúva výpovede iba jazyk, v ktorých niet veľa kontextuálnych „záchytných bodov“)” (SKUTNABB – KANGAS, 2000: 77).

prestáva v slovenčine komunikovať, preto stagnuje, prípadne jeho úroveň slovenčiny postupne klesá. V situácii detí migrantiek zo Slovenska žijúcich v Londýne je teda slovenčina vo vzťahu k anglickému jazyku v pozícii subtraktívneho jazyka.⁴

L. Šatava v diele *Jazyk a identita etnických menšín* predostiera viacero výhod viacjazyčnosti:

Komunikačné: širšie možnosti komunikácie (širšia rodina, komunita, medzinárodné väzby, zamestnanie).

Kultúrne: širšia enkulturácia, hlbší multikulturalizmus, a dva skúsenostné jazykové svety, väčšia tolerancia a menej rasizmu.

Kognitívne: výhody v oblasti myslenia (kreativita, cit pre komunikáciu).

Osobnostné: väčšia sebaúcta, istota vo sfére identity.

Vzdelanostné: rast dosiahnutého vzdelania, jednoduchšie učenie sa tretieho jazyka.

Finančné: prospech na ekonomickom poli a pri hľadaní zamestnania (Šatava 2009: 71).

Práve posledná výhoda ovládania menšinového jazyka je v súčasnosti na ekonomickom trhu výrazne proklamovaná. Čím viac jazykov jedinec ovláda, tým výraznejšie sa jeho ekonomický, ale aj kultúrny kapitál zvyšuje (Šatava 2009: 66).

Riaditeľka slovenskej víkendovej školy v Londýne a zároveň matka dvoch detí uviedla ako jeden z najhlavnejších argumentov, prečo je pre jej deti dôležité, aby ovládali slovenčinu, aj výhodu v perspektívnejšom uplatnení sa na pracovnom trhu. Napriek tomu, že slovenčina nie je svetovým ani ekonomicky významným jazykom, niektoré respondentky si uvedomujú výhodný potenciál v jej ovládaní. (Petra): *„To chcem tým povedať, že aby štát, ktokoľvek, kto sa takýmto veciam venuje, aby sa investovalo do týchto detí, lebo títo ľudia, tieto deti sa raz možno vrátia. Možno budú robiť iba nejaké kontakty, alebo budú mať nejaký biznis, to už je rôzne, kde sa dá uplatniť slovenský jazyk, ale treba sa takýmto deťom venovať. Pokiaľ ten rodič má záujem.“*

V súvislosti so sledovaním tzv. „jazykových domén“ (Fishman 1964), teda sfér praktického používania jazyka a miery intenzity tejto skutočnosti je možné rozlíšiť určitú škálu konceptov. V číms väčšom počte komunikačných sfér je jazyk používaný, tým „normálnejším“ prostriedkom komunikácie sa stáva a ako taký je aj vnímaný (Šatava 2009: 81). S. V. Parasher rozdeľuje v danom kontexte 7 základných typov týchto komunikačných sfér: rodina, priatelia, blízke okolie, obchod, vzdelávanie, úradný styk a pracovná sféra (Fasold 1984: 184). Slováci žijúci vo Londýne majú možnosť používať slovenský jazyk iba v rodinnom prostredí, v úzkom sociálnom okruhu priateľov a niektoré deti jedenkrát do týždňa aj v školskom prostredí v slovenskej víkendovej škole. V pracovnom prostredí, v obchode a pri úradnom styku používajú iba väčšinový – anglický jazyk.

Úroveň bilingvizmu dieťaťa vyrastajúceho v bilingválnom anglicko – slovenskom prostredí ovplyvňuje najmä bezprostredný každodenný kontakt s najbližšou rodinou, v našom prípade najmä s matkou. Matky slovenského pôvodu, podľa toho, do akej miery je pre ne dôležité, aby ich deti ovládali ich rodný jazyk, prispôsobujú aj komunikáciu s dieťaťom. Takmer všetky respondentky volia za komunikačný jazyk v najranejšom veku dieťaťa slovenčinu. Argumentovali tým, že iný jazyk, ako slovenský si pri prihovaraní sa k svojmu dieťaťu nevedia predstaviť, keďže majú podľa výpovedí v sebe zakódovaný

⁴ Subtraktívny bilingvizmus je taký typ bilingvizmu, keď dieťa hovoriace menšinovým jazykom si začne postupne osvojovať väčšinový jazyk (najčastejšie v škole) a neskôr sa tento jazyk stáva jeho dominantným jazykom (ŠTEFÁNIK 2000:23).

pomyselný návod na výchovu v slovenčine a jeho kvalitu považujú za vlastnou skúsenosťou overenú (keďže ony samy boli vychovávané podľa tohto modelu). V ranom veku dieťa reaguje najmä na slovenčinu, pretože najviac času trávi práve s matkou. Deti zo zmiešaných rodín, aj napriek udržiavaniu sociálnych väzieb s rovesníkmi, ktorí ovládajú slovenčinu ako druhý jazyk, sa medzi sebou rozprávajú iba po anglicky. Na slovenčinu prechádzajú len v prítomnosti matky, ak si to ona sama vyžiada. (Petra): *„Angličtina už je ich prvý jazyk. Oni medzi sebou ako sa budú rozprávať, tak to je prvý, čo si vyberú. A na Slovensko chodia síce na dosť dlho, že keď sú u babky u dedka, ale keby tam boli aj rok, tak vždy sa hádajú po anglicky. Lebo po slovensky sa hádať po prvé nevedia, hej, a je to ťažko, keď sa chce človek rýchlo vyjadriť, tak proste hádka ako taká ako súrodenci, to je vždy v angličtine. Ale aj tak bežne, keď sa rozprávajú, tak v angličtine.“*

Množstvo príležitosti komunikácie v slovenskom jazyku medzi matkou a dieťaťom sa postupne s jeho narastajúcim vekom znižuje. Čím sa rozširuje sociálne prostredie dieťaťa v majoritnej anglickej spoločnosti, tým sa používanie slovenčiny zužuje len na príležitostnú telefonickú konverzáciu s rodinou na Slovensku, alebo na menej časté dialógy s matkou, ktorá pri školopovinnom dieťati spravidla už nastupuje do zamestnania. Ich vzájomný kontakt sa obmedzuje na kratší čas, ktorý vypĺňajú najmä spoločnou prípravou dieťaťa do školy, plnením domácich úloh a precvičovaním učiva z jednotlivých vyučovacích predmetov, a vtedy komunikácia prebieha výlučne v angličtine. (Petra): *„Domáce úlohy keď si robíme zo školy, tam musí byť angličtina. Ako ja tam nevidím význam miest ich slovenčinou. A oni medzi sebou sa rozprávajú tiež iba po anglicky.“* Plynulá konverzácia v slovenčine v týchto rodinách znie iba v občasných situáciách, ktorých charakter nie je jednoznačne určený. Matky často krát používajú oba jazyky paralelne, pričom striedavo oslovujú dieťa raz jedným jazykom, raz druhým. Najčastejšie situácie, kedy respondentky volia za komunikačný jazyk iba slovenčinu, sú návštevy rodiny na Slovensku, alebo prítomnosť rodinného príslušníka, pre ktorého je slovenčina rodným jazykom.

Je zaujímavé, že ani v jednej rodine som sa nestretla so situáciou, kde by dieťa ovládalo okrem rodného jazyka matky aj rodný jazyk otca (ak ním nebol rodený Brit). Zaznamenala som viacero prípadov, keď otec dieťaťa zvolil negatívny postoj k alternatíve výchovy v troch jazykoch z dôvodov obáv z narušenia prirodzeného vývoja dieťaťa. V mnohých rodinách otcovia detí akceptovali slovenčinu ako komunikačný jazyk medzi matkou a dieťaťom, ale nepovažovali za potrebné vychovávať dieťa aj v ich rodnom jazyku.⁵ Aj napriek tomu, že mnoho partnerov mojich respondentiek má iný pôvod ako britský, čiže aj ich materinským jazykom je iný jazyk ako anglický. Na komunikáciu využívajú výlučne iba väčšinový jazyk - angličtinu. Za najhlavnejšiu príčinu tohto fenoménu bola uvedená pracovná zaneprázdnenosť otcov, ktorí vystupovali ako hlavní živitelia a materiálni zabepečovatelia rodiny, čo sa odzrkadľovalo v menej intenzívnom kontakte s deťmi. V štyroch rodinách deti ovládajú jazyk otca na pasívnej úrovni, to znamená, že komunikácii viac menej rozumejú, ale daným jazykom nerozprávajú. Deti sa naučili jazyku rozumieť vďaka starým rodičom žijúcim vo Veľkej Británii, ktorí sa deťom prihovárajú v ich materinskom jazyku, ale keďže sami rozumejú po anglicky, akceptujú odpoveď vnúčať aj v angličtine. (Petra): *„Rozumieť rozumejú, lebo to ešte ako on sa s nimi nerozprával po chorvátsky, len po anglicky, on tomu*

⁵ V troch prípadoch som ale zaznamenala výlučne negatívny postoj otcov voči výchove dieťaťa aj v slovenskom jazyku. Ako dôvod bola uvedená obava z tajného „sprisahaneckého“ jazyka medzi matkou a dieťaťom, ktorému otec nerozumie, alebo názor, v rámci ktorého otec argumentuje nepotrebnosťou ovládania iného jazyka, ako svetového.

neveril, že od mala sa dá naučiť viac jazykov paralelne. Ale starí rodičia, oni žijú tu v Anglicku a oni nevedia po anglicky dobre, ale zas rozumejú, tak oni sa s nimi len po chorvátsky rozprávali. Takže deti odpovedali po anglicky, ale rozumeli po chorvátsky. Ale už nie. Starí rodičia postupne po rozvoze prestali javiť záujem o deti, takže deti už aj tú chorvátštinu vypustili. Už sa viac nestretávajú.“

Snaha viesť deti k ovládaniu slovenčiny sa odzrkadľuje najmä v intenzite kontaktov matky so svojou rodinou a sociálnym okruhom na Slovensku. Čím sú tieto kontakty silnejšie, tým má matka väčší záujem viesť deti k ovládaniu slovenčiny. V niektorých prípadoch (pozri poznámku č. 4), aj napriek silným sociálnym väzbám na krajinu pôvodu, však matky nemali príležitosť viesť dieťa k svojmu rodnému jazyku. Respondentka Lucia odpovedala na otázku, v akom jazyku vychováva svoje dieťa: (Lucia): „*Po anglicky. To bol problém, že môj manžel mi zakázal rozprávať na ňu po slovensky, aj jeho rodina, oni nechápali bilingual children. Takže mne bolo povedané, musíš ju naučiť po anglicky a potom si ju až môžeš učiť po slovensky. To som urobila zásadnú chybu, že som to počúvala. My chodíme často na Slovensko. Ona (12 ročná dcéra – pozn. autorky) je veľmi blízko s mojím bratom. Takže, keď sme na Slovensku, ona sa strašne rýchlo učí po slovensky. Hlavne nejaké tie slová, ale nevie to pospájať do vety. Nerozpráva plynule. Tak ja som to hodnotila ešte počas toho spoluzitia (s bývalým manželom – pozn. autorky), že robím zle, že ju neučím po slovensky a že som vytesnila Slovensko, to mi vadilo už pred tým. Počas týchto dvoch rokov sa ale zmenilo to, že moja dcéra si kúpila nový denník a do neho si každý deň napíše 5 alebo 10 slovíčok a potom na konci týždňa ju skúšam tieto slovíčka, a podľa toho koľko má dobre, tak jej dávam hviezdičky, a keď má 10 hviezdičiek, tak je za to dávam nejaké maličkosti. Ona chce, ona sa chce naučiť po slovensky. Ona veľmi chce. Ona aj keď v škole majú písať o svojom obľúbenom mieste, tak vždy píše o Slovensku. O Bratislave. Hej, má záujem, čítala som jej slohové práce. Ona chce vedieť o Slovensku.“* Lucia už v súčasnosti so svojím manželom nežije, našla si priateľa (Brita), ktorý ju naplno podporuje v snahách naučiť rozprávať jej dcéru po slovensky.

Uvedomovanie si potreby ovládania menšinového jazyka sa u respondentiek neprejavuje ako etnické cítenie, na tento jav nazerajú skôr z pragmatického hľadiska, v ktorom vidia okrem vzdelanostnej a finančnej výhody v budúcnosti, najmä komunikačnú výhodu v udržiavaní sociálnych kontaktov medzi rodinnými príslušníkmi a jej deťmi. Stredná a staršia generácia žijúca na Slovensku nedisponuje jazykovými zručnosťami v angličtine, preto si respondentky v dvojazyčnosti uvedomujú širšie možnosti komunikácie s rodinou a jej okolím. (Jana): „*Ja nie som nejaká hrdá Slovenka, ktorá potrebuje všade presadzovať svoj pôvod, ale tak mám rodinu na Slovensku, a chcem, aby moje deti rozumeli tomu, čo im hovorí starká. A chodia stále cez leto na Slovensko, a majú tam už aj kamarátov medzi deťmi a to by nemali, keby nevedeli po slovensky. Moje deti veľmi radi chodia na Slovensko, dokonca sa odtiaľ potom ani nechcú vrátiť a hovoria mi: “mami, prečo tu neostaneme, tu je tak pekne.” Takže preto je pre mňa dôležité, aby deti vedeli po slovensky. Keby som tam už nemala rodinu, tak ich asi do toho nejako netlačím. Ale takto chcem, aby sa vedeli porozprávať aj s mojím bratom, ktorý síce vie po anglicky, ale zas je to dobre pre jeho deti, ktoré sa s mojimi bavia niekedy iba po anglicky.“*

V prípade Lucie bola situácia iná. Jej dcéra ovláda slovenčinu kvôli negatívnemu postojú jej otca iba pasívne, dialóg nedokáže viesť takmer s nikým z rodinných príslušníkov, okrem Luciinho brata, ktorý ovláda angličtinu na vysokej komunikačnej úrovni. Andreini rodičia tento fakt nesú veľmi ťažko, pretože ich vzťah s vnučkou sa kvôli jazykovej bariére

nemôže naplno rozvíjať. (Lucia): „Vidím také to, zvlášť ešte, keďže moji rodičia sú rozvedení, môj otec má vlastnú rodinu. Môj otec nedokáže mať ten vzťah s mojou dcérou, lebo sa nevedia porozprávať. On jej niečo povie, ja jej to preložím, alebo aj ona veľa rozumie, ale aj tak to nedokáže nahradiť takú tú normálnu konverzáciu. S mojou mamou to je trochu iné, ona sa snaží aj po anglicky trochu na ňu, aj po nemecky, aj po francúzsky aj rukami nohami. Môj brat rozpráva veľmi dobre po anglicky, tak asi aj preto majú tak intenzívny vzťah. Ale aj to, že môj bracho je strašne zlatý človek, on ju mal strašne rád od útleho veku.“ Luciina matka sa k neschopnosti komunikovať so svojou vnučkou nikdy nahlas nevyjadrila, ale podľa Andrey to hodnotí veľmi negatívne a danú situáciu porovnáva s jej známymi, ktorých dcéry tiež vychovávajú svoje deti v zahraničí. (Lucia): „No, ona sa mi nejako nevyjadrila, ale vždy, keď prídem na Slovensko, aj keď bola ešte malá, keď mala tak 4, 5 rokov, a išli sme v Bratislave do parku, a deti sa jej prihovárali, tak mi to tak prišlo, že sa mama až hanbí. Že sa hanbí za to, že jej vnúča nevie po slovensky. Lebo mala kolegyne, ktoré majú dcéry v Nemecku a Taliansku a ich deti rozprávajú po slovensky. Takže veľmi veľmi ťažko a ešte doteraz to veľmi ťažko znáša. To isté moji starí rodičia to nevedia pochopiť. A keď bola Emy malá, tak ona bola taká bláznivá. Ona prišla, objala deda a dala mu pusku a on sa zasmial a tešil sa tomu. A teraz je to také, ako sa máš. Také tie typické frázy. Pokiaľ odpovie, tak je to fajn, ale keď aj niečo povie, tak je to s takým super prízvukom, že sa všetci smejú na tom a potom už ona nechce hovoriť. Vidím, že ju to trápi. Ona mi každý týždeň povie, mami, musíme sa učiť po slovensky. Lenže potom nikdy nie je v tom týždni dosť času, lebo ešte francúzštinu sa učí, toto hento. Potom sa učí na všelijaké nástroje, tak na niečo vždy ostane menej času.“

Konverzačnú úroveň v slovenčine pomáha deťom zvyšovať Slovenská víkendová škola pôsobiaca v Londýne. Vznikla v roku 2007 z iniciatívy niekoľkých matiek pod záštitou Slovenského kruhu vo Veľkej Británii (Slovak Circle of Great Britain) a za pomoci Úradu pre Slovákov žijúcich v zahraničí. V súčasnosti školu navštevuje 33 žiakov. Je určená nielen deťom zo slovenských rodín, ktoré sa dlhodobo usadili v Londýne, ale aj tým, ktoré sú vychovávané v bilingválnych rodinách, kde spravidla matka pochádza zo Slovenska a otec je inej národnosti ako slovenskej. Žiaci sú počas vyučovania rozdelení do troch skupín, v ktorých sa zohľadňuje vek a úroveň ovládania slovenského jazyka. To znamená skupina najmladších detí vo veku 5 až 6 rokov, kam patria žiaci, ktorých úroveň ovládania slovenčiny je slabá; skupina žiakov stredného veku, t. j. 7 až 8 rokov, s mierne pokročilou úrovňou slovenského jazyka; a tretiu skupinu tvoria deti od 9 do 10 rokov, ktorých schopnosť porozumieť a komunikovať v slovenskom jazyku je na pomerne vysokej úrovni. Tieto vekové hranice sa často krát nedodržiavajú z dôvodov nerovnomernej úrovne ovládania slovenčiny medzi rovnako starými deťmi. Niektoré staršie deti sú zaradené do skupiny s mladšími a naopak mladšie deti ovládajúce slovenský jazyk navštevujú skupinu so staršími deťmi. Vyučovanie prebieha počas troch vyučovacích hodín, v rámci ktorých sa žiaci učia pravidlá gramatiky slovenského jazyka, vlastivedu a slovenské tradície. V skupine najmladších žiakov je výučba orientovaná na osvojovanie si základných zručností v čítaní a písaní, u starších žiakov sa najväčší dôraz kladie na gramaticky správne používanie a rozširovanie slovnej zásoby. Počas vyučovania by podľa vnútorných pravidiel školy mala byť ako jediný komunikačný jazyk používaná iba slovenčina, no v praxi dané pravidlo nie je možné v plnej miere dodržiavať, keďže to nedovoľuje úroveň ovládania slovenského jazyka najmladších detí. Žiaci by totiž nepochopili výklad preberanej látky, ani zadanie úloh. Preto pedagogičky používajú pri práci s najmladšou skupinou detí bilingválnu komunikáciu. Pedagogičky musia

dozerať aj na spôsob vedenia komunikácie medzi deťmi cez prestávky, pretože väčšina z nich bez dozoru dospelého prechádza na konverzáciu v angličtine. Podľa výpovedí pedagogičiek pracujúcich v slovenskej víkendovej škole sa úroveň slovenčiny žiakov jednoznačne zlepšuje najmä v prípade, ak ich rodičia vodia na vyučovanie pravidelne. Školu navštevujú aj deti, ktoré prichádzajú len sporadicky, nepravidelne. Ich úroveň slovenčiny je spravidla nízka a stagnuje. V takom prípade riaditeľka vidí problém najmä v prístupe rodičov ku škole, ktorí vnímajú vyučovanie iba ako "lacný babysitting".

Perspektívy slovenskej víkendovej školy sú pozitívne, najmä kvôli zvyšujúcemu sa záujmu Slovákov žijúcich v Londýne o slovenský jazyk. Skupina s najmladšími deťmi sa výrazne rozrastá a čoraz viac detí školu navštevuje dlhodobo. Riaditeľka školy zamýšľa v budúcnosti otvoriť ďalšie skupiny aj pre deti druhého stupňa základného vzdelania a skupinu pre deti v predškolskom veku. Slovenský kruh Slovákov vo Veľkej Británii plánuje zriadiť kurz intenzívnej slovenčiny pre deti, ktoré vyrastali na Slovensku, alebo ovládajú slovenský jazyk na úrovni zodpovedajúcej dieťaťu žijúcemu na Slovensku, pričom svoju činnosť chcú zamerať na prípravu žiakov na úspešné zvládnutie rozdielových skúšok na základných školách na Slovensku.

Zhrnutie

Za hlavný znak etnicity sa v odbornej literatúre považuje jazyk, ktorý predstavuje sociálny a kultúrny kapitál každého jedinca. V zmiešaných slovensko – britských rodinách sa vo väčšine prípadov uplatňuje bilingválna výchova detí, no jazykom myslenia, teda dominantným jazykom, sa v súvislosti s narastajúcim vekom dieťaťa stáva angličtina. Matky slovenského pôvodu za komunikačný jazyk v ranom veku dieťaťa volia slovenčinu, ale v procese rozširovania jeho sociálneho okruhu, najmä po nástupe do školy, sa intenzita komunikácie v rodnom jazyku matky postupne znižuje. V niektorých prípadoch sa otec dieťaťa stavia voči bilingválnej výchove negatívne z dôvodov obáv z narušenia prirodzeného vývinu, či zo strachu z používania komunikačného jazyka medzi dieťaťom a matkou, ktorému nerozumie. Deti v týchto etnicky zmiešaných rodinách si rodný jazyk otca, ak je iný ako väčšinový, neosvojujú, iba niektoré deti ho ovládajú na pasívnej úrovni. Príčinou je jeho pracovná zaneprázdnenosť, kvôli ktorej trávi väčšinu dňa mimo domova a teda s dieťaťom udržiava menej intenzívny sociálny kontakt. Matky slovenského pôvodu vidia v ovládaní dvoch jazykov (väčšinového a menšinového) okrem sociálnych výhod, ktoré umožňujú dieťaťu komunikáciu so širšou slovenskou rodinou a jej okolím, aj perspektívny ekonomický kapitál, využiteľný pri uplatňovaní sa na pracovnom trhu. Etnické vedomie sa teda v tomto prípade neaktivizuje, na poznanie menšinového (matkinho rodného) jazyka nazerajú respondentky najmä z pragmatického hľadiska. Konverzačnú úroveň slovenčiny pomáha deťom zlepšovať aj Slovenská víkendová škola v Londýne, zriadená pre potreby slovenských migrantov, ktorí majú záujem viesť svoje potomstvo k poznaniu ich rodného jazyka.

Použitá literatúra

1. FASOLD, R. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford – Cambridge: Blackwell Publisher, 1984, ISBN 0-631-13385-2, 337 s.
2. KRALJ, S., 2007. Etnická identita a identifikácia slovenskej minority v Chorvátsku cez inštitúciu Ples Slovákov. In *Slovenský národopis*. 2009, roč.55, č. 3, ISSN 1335-1303, s. 325 -335.
3. ONDREJOVIČ, S., KRUPA, V., 2009. Identita ako jazyk. In *My a tí druhí v modrenej spoločnosti*. Bratislava: SAV, 2009, ISBN 978-80-224-1025-0, s. 109 – 138.
4. SKUTNAB – KANGAS, T., 2000. *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava: Kalligram, 2000, ISBN 80-7149-351-1, 299 s.
5. ŠTEFÁNIK, J., 2000. *Jeden človek, dva jazyky*. Bratislava: AEP, 2000, ISBN 80-88880-41-6, 146 s.
6. ŠATAVA, L. 2009. *Jazyk a identita etnických menšín*. Praha: slon, 2009, ISBN 978-80-86429-83-0

Zoznam respondentiek, ktorých výroky boli použité v príspevku

1. Petra - žije v Londýne, 2 deti, rozvedená, v Londýne žije 15 rokov, vysokoškolsky vzdelaná
2. Lucia - žije v Londýne, 1dieťa, so stredoškolským vzdelaním, s manželom je v rozvodovom konaní, v Anglicku je cca 16 rokov, dieťa vychováva sama s občasnou výpomocou kamarátok
3. Veronika - 34 rokov, vydatá, dve deti, na materskej, vysokoškolsky vzdelaná, žije v 1. zóne v Londýne, vo Veľkej Británii žije 13 rokov.
4. Jana – 42 rokov, vydatá, 2 deti, so stredoškolským vzdelaním, vo Veľkej Británii žije 14 rokov.

Sociálne zdroje lokálneho rozvoja (teoretický náčrt problematiky ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu)

Veronika Mezeiová

Key words: *human capital, social capital, cultural capital, local development, socio-cultural potential*

Paper refers to survey study of theoretical approaches of human, social and cultural capital in social science. It explains theoretical concepts of particular capitals defined by economist Gary Becker (human capital), political scientist Robert Putnam (social capital) and sociologist and social anthropologist Pierre Bourdieu (social and cultural capital). Paper presents theoretical basis of local development of the selected site in rural area of southwestern Slovakia, focused on its internal social resources - socio-cultural potential.

Teoretické koncepcie ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu.

Cieľom tohto príspevku je vysvetliť koncepty základných pojmov vzťahujúcich sa k sociokultúrnemu potenciálu¹ predovšetkým k jeho základným zložkám – ľudskému, sociálnemu a kultúrnemu kapitálu.

Pojem *kapitál* sa najčastejšie spája s predstavou peňazí. Zjednodušene sa o ňom hovorí, že sú to peniaze, ktoré prinášajú ďalšie peniaze. V ekonomickom kontexte je kapitál všetko, čo vkladáme do výroby preto aby vznikli ďalšie hodnoty. Jeho základným rozlišovacím znakom je snaha o dosiahnutie zisku. Kapitál predpokladá vlastníctvo, jeho vznik sa spája s vlastníckymi vzťahmi ľudí. Ten kto vkladá kapitál do výroby má úmysel dosiahnuť zisk pre seba. Pojem *kapitál* postupne preniká do všeobecnejšieho používania v odbornej literatúre ako prírodný, fyzický, ekonomický, ľudský, sociálny a kultúrny, duchovný atď. V tomto prípade ide vlastne o kapitál v prenesenom zmysle slova, čo znamená, že na tento pojem nemusíme striktno vzťahovať požiadavku „investovania za účelom zisku“ (Zich 2006: 14).

Prvá vlna rozvoja koncepcií neekonomických kapitálov sa začala na prelome 70. a 80. rokov v západných krajinách. Autorom historicky prvej štúdie pojednávajúcej o problematike kapitálov bol sociológ Pierre Bourdieu. V štúdiu *The forms of capital*² sformuloval východiskovú teoretickú koncepciu ekonomického, kultúrneho, sociálneho a symbolického kapitálu. Vychádza z vlastnosti kapitálu, ktorý vo svojich objektivizovaných a stelesnených formách má schopnosť sa akumulovať, má potenciál produkovať a reprodukovat zisky v rovnakej alebo v rozšírenej forme a tak pokračovať vo svojom pretrvaní (Bourdieu 1986:

¹ Vo vzťahu k miestnemu rozvoju chápem sociokultúrny potenciál ako schopnosť a silu miestneho spoločenstva vykonávať všetky dôležité činnosti zabezpečujúce jeho prežitie a rozvoj.

² Prvýkrát vyšla štúdia v roku 1983 v nemeckom jazyku pod názvom *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, v roku 1986 vyšla v anglickom jazyku ako samostatná kapitola v učebnici sociológie *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*.

Bourdieu, P. 1986. The forms of capital. In Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 1986. ISBN: 0313235295. s. 241-258.

241). Zdôrazňoval nevyhnutnosť prekonať redukovanie kapitálov na ekonomický kapitál a poukázal na dôležitosť neekonomických foriem kapitálu.

Najväčší záujem a ohlas v sociálnych vedách vzbudila teoretická koncepcia sociálneho kapitálu, ktorej sa venovala odborná pozornosť najmä v poslednej dekáde 20. storočia. V súčasnosti sa pozornosť viac obracia k problematike ľudského a kultúrneho kapitálu.

Ľudský kapitál

Teória ľudského kapitálu sa začala formovať v polovici 20. storočia. Rozpracovali ju viacerí ekonómovia tzv. chicagskej školy (M. Friedman, Th. Schultz a G. Becker), ktorí analyzovali príčiny a dôsledky rozdielnej produktivity pracovníkov a zdôraznili, že veľká časť výdavkov domácností, ktorá sa bežne považuje za spotrebu, je v skutočnosti investíciou do ľudského kapitálu. Pojem *human capital* sa objavuje v ekonómii, sociológii a v politológii v 60. rokoch 20. storočia ako rozhodujúci faktor hospodárskeho rozvoja v období informačnej spoločnosti. T. W. Schultz zdôraznil význam vzdelania v hospodárskej oblasti a poukázal na to, že ľudia, ktorí uskutočnili investície do svojho ľudského kapitálu, budú mať záujem využívať ich čo najdlhšie a tak z nich dosiahnuť čo najvyššie výnosy, a preto sa budú snažiť chrániť svoje zdravie, aby mohli byť čo najdlhšie produktívni (Čaplánová 2003: 948). Tento prístup ďalej rozpracoval **Gary Becker**³, ktorý položil základy ďalšieho skúmania danej problematiky a jej implikácií pre teóriu. Ľudský kapitál rozdeľuje na všeobecný a špecifický. Všeobecným ľudským kapitálom rozumieme univerzálne schopnosti, zručnosti a danosti, využiteľné viac-menej v každej oblasti ľudskej činnosti. Špecifický ľudský kapitál zasa zahŕňa špeciálne vedomosti a zručnosti uplatniteľné v konkrétnom odbore či type činnosti (Čaplánová 2003: 949).

Becker prostredníctvom svojej teórie otvára tému vzťahu medzi ľudským kapitálom a rozvojom ľudských zdrojov. Teória ľudského kapitálu tvrdí, že vzdelávanie a tréning vybavujú ľudské zdroje vedomosťami, znalosťami a postojmi, ktoré ich robia produktívnejšími v prospech organizácií, komunity a spoločnosti. Pre teóriu rozvoja ľudských zdrojov je preto rozhodujúci postulát z teórie ľudského kapitálu: Investície do ľudského kapitálu prostredníctvom vzdelávania a tréningu majú priamy vplyv na ekonomický zisk. Presnejšie, zvýšenie ekonomickej výkonnosti sa realizuje prostredníctvom vzťahu medzi rozvojom ľudských zdrojov a investíciou do ľudského kapitálu (Becker in Čaplánová 2003).

Definície ľudského kapitálu sa u väčšiny autorov dajú rozdeliť do dvoch častí – zdrojov ľudského kapitálu a jeho využitia. V užšom poňatí sa za zdroj ľudského kapitálu považuje iba formálne vzdelanie a za využitie ekonomické príjmy. V širšom poňatí na ľudský kapitál vplýva celková výchova človeka, vplyv všetkých typov vzdelania a celej kultúry. Výstupmi ľudského kapitálu sú nielen ekonomické ale i psychické, zdravotné a sociálne zisky.

Štúdiá OECD definuje ľudský kapitál ako vedomosti, zručnosti, schopnosti a ďalšie charakteristiky jednotlivca, ktoré napomáhajú vytváraniu osobnej, sociálnej a ekonomickej prosperity. Ľudský kapitál sa tak zvyčajne zoširoka definuje ako súhrn vlastného vrodeneho nadania a schopností jednotlivca, ako aj zručností, ktoré nadobudne výchovou a vzdelávaním. Je rozvíjaný v kontexte rodiny, vzdelania, účasti na každodennom a občianskom živote, v rámci neformálneho štúdia, rovnako ako počas oficiálnych tréningov napríklad na

³ Nositeľ Nobelovej ceny za ekonómiu (1992)

pracovisku a tiež prostredníctvom špecifických činností ako je výskum alebo účasť v rôznych profesionálnych záujmových skupinách⁴.

V definíciách ľudského kapitálu sa zdôrazňujú vedomosti, tvorivé schopnosti, pracovné skúsenosti zručnosti, hodnoty (svedomitosť, iniciatívnosť) stelesnené v jednotlivcoch. Sú rozhodujúcim faktorom pri zvládnutí úloh vo všetkých oblastiach spoločenského života. V podstatnej miere sa podieľajú na rozvoji osobného života, rozvoji spoločenstiev, spoločností a v tvorbe ich blahobytu (Gajdoš, Pašiak 2008: 84).

Vo výskume modelov a foriem rozvoja lokálneho spoločenstva, rovnako pri identifikovaní faktorov podmieňujúcich tento rozvoj, je ľudský kapitál východiskovým faktorom k spoznaniu sociálnych procesov a javov v danom priestore. Pri výskume sa budem sústrediť práve na spoznanie základných vlastností ľudského kapitálu a spôsobov jeho využívania pre lokálny rozvoj v podmienkach vidieka. V rámci Beckerovho členenia kapitálu sa vo výskume sústredím na možnosti využitia všeobecného kapitálu, teda univerzálnych schopností a daností ľudí, ktoré sa môžu využiť pri miestnom rozvoji. Zameriam sa tiež na špecifickú formu ľudského kapitálu, ktorý Gajdoš s Pašiakom nazývajú „potencionálnym externým ľudským kapitálom“. Majú na mysli ľudí, ktorí nemajú trvalý pobyt v lokalite, ale majú k nej trvalý vzťah napríklad na základe rodinných či vlastníckych vzťahov k lokalite. Do tejto kategórie tiež možno zahrnúť skupinu chalupárov, ktorí sa príležitostným pobytom v obci včleňujú aj do jej miestneho spoločenstva.

Sociálny kapitál

Sociálny kapitál je jedným z najrozšírenejších, zároveň aj najkontroverznejších konceptov v súčasných sociálnych vedách. Pojem zaviedli klasickí sociológovia v 19. storočí a prvýkrát ho v súčasnom význame použil americký vzdelanec L. J. Hanifan v roku 1916, keď odkazoval na sociálnu súdržnosť a význam osobnej účasti na spoločenskom dianí v obci v rámci zvyšovania úrovne kolektívneho vlastníctva. Teoretické koncepcie sociálneho kapitálu rozpracovali v druhej polovici 20. storočia najmä sociológovia P. Bourdieu, J. Coleman a politológ R. Putnam.

Pierre Bourdieu použil termín v roku 1972 v práci *Outline of a Theory of Practice*. Sociálny kapitál definuje ako súbor zdrojov vzťahujúcich sa k vlastníctvu dlhodobých vzťahových sietí, ktoré sú viac alebo menej inštitucionalizované, so všetkými vzájomnými vzťahmi, kontaktmi, spojeniami. Sociálny vzťah v jeho ponímaní je spojený s účasťou resp. členstvom v skupine určenej nejakými spoločnými vlastnosťami. Sociálny kapitál v jeho ponímaní býva označovaný ako *privátne blaho*, ktoré môže konvertovať v kultúrny alebo v symbolický kapitál, vyjadrujúci sociálny status jednotlivca (Zich 2006:16). Vzťahuje sa na jednotlivca, vyjadruje jeho vlastnosť. Takto chápaný sociálny kapitál je súhrnom (sietou) kontaktov, ktoré môže človek (ako jednotlivec) využiť vo svoj prospech (hmotný aj nehmotný). Realizuje sa prostredníctvom interakcie medzi ľuďmi v každodennom živote. Podľa Bourdieho možno teda na sociálny kapitál nahliadať ako na interakciu spravidla medzi

⁴ a) OECD. 2001. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. Paris: OECD Publications, 2001. ISBN 9264185895.

b) OECD. 2007. INSIGHTS – HUMAN CAPITAL: HOW WHAT YOU KNOW SHAPES YOUR LIFE. Paris. OECD Publications, 2007. ISBN-92-64-029095.

dvomi ľuďmi, pričom jej obsahom je zmena niečoho, čo prináša úžitok jednej alebo oboj stranám (Bourdieu 1998).

James Coleman neskôr koncept sociálneho kapitálu rozpracoval a spopularizoval, umožnil jeho širšie použitie a najmä prepojenie s problémami rozvoja. Koncept sociálneho kapitálu vysvetľuje v kontraste k ľudskému kapitálu. Zatiaľ čo ľudský kapitál chápe ako zdroj spojený s jednotlivcom, sociálny kapitál nachádza vo vzájomných súvislostiach a vzťahoch medzi jednotlivcami (Urbančíková 2009: 253). Definoval sociálny kapitál ako rôzne entity s dvomi spoločnými prvkami: všetky pozostávajú z niektorého aspektu sociálnej štruktúry a všetky uľahčujú pôsobenie aktérov v rámci štruktúry (Portes 1998: 7). Teda sociálny kapitál podporuje (umožňuje) individuálne aj kolektívne akcie vytvorené v sieti vzťahov, reciprocity, dôvery a sociálnych noriem. V Colemanovej koncepcii je sociálny kapitál neutrálny zdroj, ktorý umožňuje rôzne druhy činností, zároveň však kapitál nie je súkromným vlastníctvom žiadnej osoby, ktorá z neho profituje. Sociálny kapitál vytvárajú vzťahy vo vnútri skupiny a medzi skupinami resp. sieťami. Sociálny kapitál je v jeho ponímaní vzťahový kapitál (Portes 1998).

Robert Putnam definuje sociálny kapitál ako kultúrny jav, atribút spoločnosti, vymedzený obsahom občianskeho povedomia, členstvom v spoločnosti, existenciou sociálnych noriem vedúcich ku kolektívnej akcii a stupňom dôvery vo verejné inštitúcie. Vidí v sociálnom kapitále analógiu k ostatným druhom kapitálu (fyzickému, ľudskému) a chápe ho ako prostriedok, ktorý ovplyvňuje produktivitu jednotlivcov i skupín, ale kolektívnemu významu pripisuje predsa len väčšiu váhu. Uznáva, že sociálny kapitál má individuálny i kolektívny aspekt, ale „špecifickou vlastnosťou sociálneho kapitálu, teda dôvery, noriem a sociálnych sietí je to, že sú väčšinou *verejným blahom* (public good), na rozdiel od tradičného kapitálu, ktorý je väčšinou súkromným statkom (private good)“ (Putnam, 2000: 170).

Sociálny kapitál sa nahromaďuje historicky, dlhodobo. Základom tohto chápania je dôvera v ľudí a v inštitúcie, čo je okrem iného aj predpoklad úspešnej postsocialistickej transformácie. V tejto súvislosti bádatelia konštatujú významné rozdiely v úrovni sociálneho kapitálu tradičných demokracií a transformujúcich sa krajín. Uvádzajú, že socialistický systém deformoval tradičné a najdôležitejšie formy sociálneho kapitálu – dôvery v spoločenské inštitúcie a dôvery v spoločnosti vo všeobecnosti (Zich 2006: 15). Podľa Putnama a jeho nasledovníkov, je sociálny kapitál kľúčovou zložkou pri budovaní a udržiavaní demokracie. Na základe svojich výskumov v USA a Taliansku tvrdí, že sociálny kapitál má klesajúcu tendenciu. Tá sa odráža v nižšej úrovni dôvery vo vládu a v nízkej miere občianskej participácie. Je presvedčený, že sociálny kapitál môže byť merateľný rozsahom dôvery a reciprocity v spoločenstve alebo medzi jednotlivcami.

Napriek odlišnostiam v chápaní sociálneho kapitálu u vybraných autorov, budem pri výskume miestneho rozvoja vychádzať z definície sociálneho kapitálu⁵, ktorá ho charakterizuje ako súbor sociálnych vzťahov a ich sietí, ktoré sú obsiahnuté v každodennom spoločenskom živote a jeho sociálnej organizácii v občianskych komunitách obcí. Tieto sociálne spôsobilosti poskytujú dôležitú zábezpeku dodržiavania sociálnych noriem vzájomnej dôvery a spoločenského správania v občianskej komunite a medzi komunitami navzájom (Gajdoš, Pašiak 2008: 87).

⁵ Túto pracovnú definíciu vo svojej práci predstavili sociológovia Gajdoš a Pašiak, ktorí pri jej koncipovaní prihliadali na blízkosť problematiky sociálneho a politického života v občianskych komunitách, ktorú skúmal R. Putnam v Taliansku.

Sociálny kapitál sa tvorí v oblasti výrobných vzťahov na základe spolupráce a v komunitách obcí na základe spolunažívania. V oboch prípadoch sa medzi ľuďmi vytvárajú *sociálne siete*. Sú to siete vzájomných väzieb medzi ľuďmi, ktoré majú recipročný charakter, sú relatívne pevné a trvalé. Existencia týchto sietí v čase je podmienená historickými súvislosťami a je zrejmé, že v etape transformácie spoločnosti dochádza k reštruktúracii týchto sietí a k vytváraniu nových sietí. Schopnosť vstúpiť do siete a byť súčasťou a byť tak súčasťou zdieľaného sociálneho kapitálu závisí okrem iných vecí aj od úrovne ľudského kapitálu a na sociálnom kapitále rodiny (Zich 2006: 19). Sociálny kapitál nemožno oddeliť od sociálnej siete. Veľkosť sociálneho kapitálu závisí od pozície jedinca v rámci sociálnej štruktúry (sociálny status, sociálne vrstvy), teda do akých sietí patrí a akú v nich hrá úlohu. Sociálne siete existujú a tvoria sa na mnohých úrovniach – od vzťahových sietí na úrovni rodín, lokálnych spoločenstiev, školských sietí, virtuálnych sietí až po siete ekonomické, národné prípadne nadnárodné.

Sociálny kapitál je proces, ktorý má svoju dynamiku, môže v komunitách a spoločenstvách pribúdať, ubúdať, môže byť relatívne stabilizovaný, či v stave rozpadu, má svoje vonkajšie prejavy na rôznych úrovniach sociálneho rebríčka vzťahov od osobných, rodinných až k rozvratu komunity. Odráža sa v medziľudských vzťahoch, má charakter združovania, kolektívnosti. Na svojich jednotlivých úrovniach (rodina, priateľstvo, komunita) nemusí rovnomerne byť rozložený. Ak sa „používa“ (realizuje), môže sa kumulovať, prinášať úžitok a hodnoty na všetkých úrovniach a tým má predpoklady k trvalej udržateľnosti (Gajdoš, Pašiak 2008: 88).

Kultúrny kapitál

Kultúrny kapitál ako teoretický koncept zaviedol Pierre Bourdieu v sociologickej štúdii *The forms of capital* (1986). Kultúrny kapitál sú vedomosti, zručnosti, vzdelanie a výhody, ktoré plynú z kultúrnej kvality prostredia, v ktorom človek vyrastá. Je to um, ktorý si človek v rodinnom prostredí osvojil, sú to znalosti, ktoré tu získal. Sú to dlhodobé predpoklady jednotlivca alebo skupiny k dosiahnutiu sociálnych cieľov. Kultúrny kapitál je závislý na úrovni socializácie a vzdelania⁶. Pri vzdelaní je pritom dôležitý nielen jeho stupeň, ale tiež zameranie a často aj prestíž konkrétnej školy. Rovnako ako ekonomický kapitál aj kultúrny kapitál prináša svojmu vlastníčkovi zisk, ktorý sa prejavuje privilegovaným sociálnym postavením (a výhodami, ktoré z neho vyplývajú).

Bourdieu rozlišuje tri typy kultúrneho kapitálu: vtelený, objektivizovaný a inštitucionalizovaný. Vtelený kultúrny kapitál predstavuje intelektuálne a telesné dispozície človeka, získané v priebehu socializácie. Objektivizovaný kultúrny kapitál zahŕňa kultúrne artefakty, napr. obrazy, sochy, knihy, fotografie a nástroje, ktoré sa v domácnosti používajú. Inštitucionalizovaný kultúrny kapitál sú akademické tituly a vedecké hodnosti.

Kultúrny kapitál je vždy spojený s konkrétnou osobou, s jej chovaním, s jej názormi. Nedá sa oň prísť, nedá sa stratiť ani zničiť. Z generačného hľadiska je to forma odovzdávania skúseností, má tendenciu sa reprodukovať, pričom dôležitú úlohu tu zohráva habitus človeka a spoločenská vrstva, z ktorej človek pochádza.

⁶ Podľa Bourdieuho majú deti z vyšších spoločenských vrstiev pochádzajú z iného kultúrneho prostredia ako deti z nižších spoločenských vrstiev. Majú vyššiu úroveň kultúrneho kapitálu, ktorú zdedili po svojich rodičoch.

Bourdieuho kľúčový pojem habitus predstavuje systém dispozícií k určitému jednaniu, obsahuje v sebe všetky prežité skúsenosti, ktoré sa prejavujú vo vnímaní, myslení, reflexii a jednaní človeka. Habitus je internalizovaná spoločenská pozícia, rozpoznateľná vo vonkajších prejavoch človeka, v jeho názoroch a postojoch. Habitus sa získava behom socializácie a je trvalou vlastnosťou človeka. Ľudia z rozdielnych spoločenských postavení s rozdielnym typom habitu vnímajú a definujú odlišným spôsobom a podľa tejto definície potom i odlišne jednajú. Práve prostredníctvom habitu jednotlivci získavajú určité kultúrne praktiky, ktoré sa stávajú kultúrnym kapitálom – čo môže jednotlivec využiť na zlepšenie svojho sociálneho postavenia (Bourdieu 1998).

Procesy získavania kultúrneho kapitálu prebiehajú na úrovni rodiny, ktorá odovzdáva základné kultúrne hodnoty, dispozície a návyky. Rozdiely na úrovni kultúrneho kapitálu sa prejavujú už v základnej škole, pričom rozhodujúce je formálne vzdelávanie, ktoré poskytuje požadovanú kvalifikáciu pre určité povolania a pozície v spoločnosti tým tiež spoločenskú prestíž. S tým súvisia spôsoby správania sa, orientácia v životných situáciách, či spoločenská angažovanosť. Rovnako ako ostatné druhy kapitálu je kultúrny kapitál v spoločnosti rozložený nerovnomerne. Úroveň kultúrneho kapitálu zaraďuje jednotlivca do sociálnych vrstiev a spoluurčuje ich sociálny status (Zich 2006: 26).

Vo výskume foriem miestneho rozvoja v kontexte Bourdieho teoretických konceptov habitu a kultúrneho kapitálu, ma bude zaujímať tzv. zdieľaný habitus miestneho spoločenstva a komunitná participácia v oblasti spoločenského života a kultúry v obci. Na úrovni jednotlivca sa zameriam na hodnoty a normy jednotlivca a rodiny v kontexte ich začlenenia sa do komunity obce (účasť v spolkoch, miestnych záujmových združeniach a pod.). Vychádzam z predpokladu, že sídelná socio-kultúrna rozmanitosť má svoje korene v lokálnych a regionálnych sociokultúrnych podmienkach, v lokálnej kultúre, ktorá je „na jednej strane historicko-generačným produktom lokálneho a regionálneho spoločenstva a na druhej strane prirodzenou podmienkou socializácie. V nej sa formuje súbor potrieb, schopností, zručností, skúseností jednotlivcov viažuci sa k určitej kultúre – habitus – individuálnej, rodinnej, lokálnej a regionálnej forme kultúrneho kapitálu“ (Gajdoš, Pašiak 2008: 92). Kultúrna rozmanitosť podmieňuje sociálne správanie jednotlivcov, aj ich realizovanie sa v komunite – disponibilitu kultúrneho kapitálu, ktorá je u každého človeka odlišná.

Záver

Jednotlivé druhy kapitálu sú navzájom prepojené a pri výskume (zvlášť v menších sociálnych priestoroch ako je obec) sa nedá úplne izolovať ani jeden z trojice (ľudský, sociálny, kultúrny), naopak je potrebné rešpektovať ich komplementárnosť. V tomto prípade sa vyžaduje uplatňovať interdisciplinárny prístup v sociálnych vedách v kontexte premostenia problematiky ľudského a sociálneho kapitálu, alebo transdisciplinárny prístup ak ide o širšiu celosť prírodného, fyzického, ekonomického a ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu (Gajdoš, Pašiak 2008). V odbornej literatúre v oblasti sociálnych vied v druhej polovici 20. storočia prevládala tematika sociálneho kapitálu, v súčasnosti možno konštatovať, že sa pozornosť obracia k problematike ľudského a kultúrneho kapitálu. Teoretické koncepcie a metodologické prístupy sa neustále rozširujú, zaoberajú sa najmä otázkami interdisciplinárnych prístupov a spôsobov merania jednotlivých typov kapitálov, či

problematikou upresňovania indikátorov v kontexte veľkej rozmanitosti socio-kultúrnych prostredí, v ktorých sa uskutočňujú výskumy (Gajdoš, Pašiak 2008: 51). Špecifické črty sociálneho a kultúrneho kapitálu zohrávajú dôležitú úlohu v sociálnom a ekonomickom rozvoji a začleňujú sa medzi faktory, ktorým je potrebné venovať pozornosť, zvlášť pri skúmaní problémov spojených s miestnym či regionálnym rozvojom.

Použitá literatúra

1. BEŇUŠKOVÁ, Z. –DANGLOVÁ, O. 2007. *Trendy regionálneho a miestneho rozvoja*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. 215 s. ISBN 978-80-88997-35-1
2. BOURDIEU, P. 1986. The forms of capital. In: RICHARDSON: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 1986. ISBN: 0313235295. s. 241-258.
3. BOURDIEU, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. s. 179. ISBN 80-7184-518-3.
4. ČAPLÁNOVÁ, A. 2003. Teória ľudského kapitálu a súčasná slovenská ekonomika. In *Ekonomický časopis*. ISSN 0013-3035, 2003, roč. 51, č. 8, s. 947-962.
5. DANGLOVÁ, O. 2006. *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006. 191 s. ISBN 80-88997-30-5.
6. GAJDOŠ, P. 2002. *Človek, spoločnosť, prostredie. Vybrané problémy priestorovej sociológie*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2002. 374 s. ISBN 80-855444-15-6.
7. GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J. 2008. *Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja (sociologická sonda)*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2008. 217 s. ISBN 978-80-85544-53-4
8. HUDEC, O. a kol. 2009. *Podoby regionálneho a miestneho rozvoja*. Košice: Ekonomická fakulta TU, 2009. 344 s. ISBN 978-80-553-0117-4.
9. OECD. 2001. *The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD Publications, 2001. ISBN 9264185895.
10. OECD. 2007. *INSIGHTS – Human capital: How what you know shapes your life*. Paris. OECD Publications, 2007. ISBN-92-64-029095.
11. PUTNAM, R. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, 2000. ISBN 0-7432-0304-6.
12. PORTES, A. 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. In: *Annual Review of Sociology*. ISSN 0360-0572, 1998, vol 24. S. 1-24.
13. URBANČÍKOVÁ, N. 2007. Úloha ľudského a sociálneho kapitálu v regionálnom rozvoji. In: *2nd Central European Conference in Regional Science – CERS, 2007*. Košice: Technická univerzita, 2007. s 1099-1103.
14. URBANČÍKOVÁ, N. 2009. Ľudský a sociálny kapitál v regionálnom rozvoji. In: *Podoby regionálneho a miestneho rozvoja*. Košice: Ekonomická fakulta TU, 2009. ISBN 978-80-553-0117-4. s. 245-267.
15. VAŠEČKA, M. 2007. *Sociologické aspekty korupcie*. Bratislava: Transparency Interantional Slovensko, 2007. 28 s. ISBN 978-80-89244-27-0
16. ZICH, F. a kol. 2006. *Sociální potenciál regionu (Soubor studií)*. Praha: Vysoká škola finanční a správní o.p.s., 2006. 103 s. ISBN 80-86754-69-3.

Konštrukčné zdokonaľovanie cimbalu a rozširovanie jeho interpretačných možností v 18. - 20. storočí

Zuzana Karliková

Key words: *Dulcimer, construction, diatonic instrument, chromatic instrument, Schunda, Bohák, folk music*

The pan-European history of the dulcimer we can conclude that it was a stable place in aristocratic circles and in the aristocratic courts. It became a popular tool for contemporary music of the court until the 18th century. However, in the 19th century positions the cimbalom (hackbrett, tympanum, salter) were replaced with western society increasingly popular new musical instruments - piano and organ. Continuously maintained in a music practice in rural peasant and in the 20th century, once again succumbed to a wave of musical fashion and has an improved design and interpretation options are again trying to get to the concert stage.

Pokiaľ hovoríme o histórii výroby cimbalu, mali by sme poznať jeho pôvodnú podobu. Najstaršie dochované opisy tohto nástroja ho pomenúvajú *psaltérium*. Malo trojuholníkový alebo lichobežníkový tvar s rôznym počtom tónov a rôznym počtom strún. Hráči na nástroji hrali tak, že ho mali položený na kolenách alebo na stole. Tón sa tvoril brnkaním na struny nechtami alebo plektrom, od 14. storočia sa využívajú už aj paličky¹. Konštrukcia týchto nástrojov bola veľmi jednoduchá. Autormi nástrojov boli samotní interpreti. Zdokonaľovanie stavby nástroja viedlo v prvom rade k lepším interpretačným možnostiam *psaltéria* (neskôr cimbalu). Pozostávalo v zväčšovaní tela hudobného nástroja, pridaní väčšieho počtu strún a od 15. storočia máme ikonografické doklady o rozdelení strún kobyľkou². Okolo roku 1440 Arnaut de Zwolle popísal rozdelenie strún ako princíp spájajúci *psaltérium* s klávesovými nástrojmi, z lat. *dulce melos*, kde je zrejmý pôvod slova *dulcimer*, ktoré sa ujalo od 15. storočia v anglicky hovoriacich krajinách³.

Až do 18. storočia boli cimbalu trapézovitého tvaru, mali viac strún pre jeden tón a struny boli napnuté cez mostík. V roku 1704 Pantaleon Hebenstreit vyrobil veľký cimbal pre Ľudovíta XIV., a on tento nástroj pomenoval po autorovi – *pantaleon*. A práve Hebenstreit sa zaslúžil o jeden z prvých zásadných konštrukčných zásahov do cimbalu. Pantaleon Hebenstreit pôsobil ako učiteľ tanca, hry na husliach a klavichorde. V malej dedinke pri Merseburgu raz počas tanečnej zábavy počul hrať hudobníkov na hackbrette. Natolko ho očaril, že začal pracovať na jeho zlepšení. Tento cimbal bol jednoduchý strunový nástroj, na ktorom sa hralo paličkami kladivkového typu. Hebenstreit sa pustil do zväčšenia a vynovenia tohto nástroja a podľa záznamov v roku 1692 -1697 skonštruoval nový cimbalový nástroj, ktorý mal približne päť oktáv. Podlhovastý štvoruholníkový (nie lichobežníkový) nástroj bol oveľa väčší ako ostatné dobové cimbalu. Mal dve rezonančné dosky, nad ktorými z jednej

¹ SACHS, C. 1920. *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1920, str. 135-136.

² HEYDE, Herbert 1978. Frühgeschichte des europäischen Hackbretts (14. – 16. Jahrhundert). In *Deutsche Jahrbuch der Musikwissenschaft*, 1978, str. 145.

³ KETTLEWELL, D. 2001. Dulcimer. In *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. (Ed.) Stanley Sadie. Macmillan Publisher Limited, London 2001, str. 683.

strany boli napnuté oceľové a medené struny a z druhej slabšie črevové. Hrало sa na ňom dvoma drevenými paličkami, ktoré svojim tvarom pripomínali kladivká a ich hlavica bola často potiahnutá jelenicou. Tak sa zrodili moderné obalené paličky. Tento vylepšený nástroj mal 2,70 m x 0,70 m, hrúbku použitého dreva asi 2 cm a dva vedľa seba umiestnené rezonančné priestory so samostatnými rezonančnými doskami. Nad jednou boli natiahnuté kovové struny pre vyššie a nad druhou črevové pre hlbšie znejúce tóny. Päťoktávový rozsah nástroja bol od kontra E diatonicky po G, potom chromaticky po c³. Podľa jedného prameňa mal nástroj 185 kovových, podľa iného zasa 276 črevových strún. Bol to najkomplikovanejší a najťažší nástroj vtedajších dôb. Ako oslavovaný virtuóz Hebenstreit precestoval celú Európu. V Eisenachu, Lipsku, Viedni a Drážďanoch zožal veľké úspechy. Pre svoj nástroj vybojoval stále miesto v aristokratických koncertných sálach⁴. Hebenstreit hral na *pantaleone* sonáty a prednesové skladby, brnkaním aj paličkami a tento nástroj sa vďaka nemu stal populárny po celej Európe, vo Švédsku ho dokonca používali ešte koncom 18. storočia. Notový materiál, ktorý sa dochoval je predmetom výskumu⁵. Talianski skladatelia komponovali koncertné skladby pre *salterio* – Jommelli, Carlo Monza a Chiesa. Od 70. rokov 20. storočia sa výskumu týchto materiálov venoval Nemecký Karl-Heinz Schickhaus. Dochovalo sa 9 sonát pre cimbal a continuo, dve triá pre husle a cello, dva koncerty a symfónia pre strunové nástroje. Niektoré vyšli aj v moderných edíciách. Z roku 1753 pochádza španielska opera, v ktorej prima donna svoj spev sprevádza na *salteriu*, spoločne s orchestrom s flautami a sláčikovými nástrojmi. Dánsky manuskript z roku 1753 obsahuje melodické linky 43 tanečných a piesňových melódii z rôznych krajín zapísaných v päťlinajkovej notovej osnove. Záznamy a vyobrazenia z obdobia 16. – 18. storočia dokumentujú, že cimbalisti pri hre v rôznych hudobných ansámblach praktizovali hru z nôt⁶. V druhej polovici 18. storočia sa cimbal stáva populárny v mnohých regiónoch, je súčasťou aj tzv. *streichmusik* v alpských oblastiach a západnej Európe – kapely zložené z dvoch huslí, cimbalu a kontrabasu. V tomto období ho klavír a organ vytláčajú z aristokratického prostredia a jeho používanie sa zachovalo predovšetkým v ľudovej hudbe, najmä v dedinách ťažko prístupných, kde uchovávajú v kapelách miestnu hudobnú kultúru bez vplyvu mestskej tradície.

19. storočie je naďalej poznačené stratou obľúbenosti vo vysokých šľachtických kruhoch a oveľa viac sa uplatňuje v ľudovom prostredí, na vidieku, a u pracujúcich mešťanov. Zavádzajú sa nové modely nástroja a s rozkvitajúcou industrializáciou sa niektoré vyrábajú na stovky až tisíce. Londýnska firma Douglas and Co., alebo John Grey and sons používali individuálne šachové figúrky ako mostíky a tieto modely sa stali populárne v mnohých mestách a vo východnom Anglicku. Do severného Írska sa cimbal dostal v 18. a 19. storočí. Vo viktoriánskom období sa cimbal anglického pôvodu stali postupne populárne v USA s husľami a akordeónom⁷. V strednej Európe sa v druhej polovici 19. storočia uskutočnil mimoriadny počín, kedy Josef Vensel Schunda v Budapešti konštrukčne zdokonalil cimbal. J.V. Schunda, pôvodom Čech, sa vyučil u pražského nástrojára Jana Horáka a neskôr pracoval v Budapešti v nástrojárskej dielni Juula Keresztélyho, ktorú v roku 1844 prevzal. Schunda

⁴ HOMOLA, V. 2007. *Výrobcovia cimbalov vo svete*. Diplomová práca, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007, str. 11-12.

⁵ HERENCŠÁR, V. 2009. *Vznik a vývoj cimbalovej hry od 19. storočia v Maďarsku a jej interpretácia v učebných a koncertných programoch umeleckého školstva*. Písomná časť k dizertačnej skúške, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, 2009, str. 15.

⁶ KETTLEWELL, D. 2001. Dulcimer. In *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. (Ed.) Stanley Sadie. Macmillan Publisher Limited, London 2001, str. 686.

⁷ c.d. str. 687.

zmenil základné usporiadanie cimbalu. Rozšíril rezonančnú skriňu a postavil nástroj na štyri nohy. V rovnakom období sa začal cimbalom intenzívne zaoberať aj Géza Allaga, skladateľ a violončelista. Mladý skladateľ veľmi pomohol Schundovi s problematikou tónového rozmiestnenia na nástroji. Dovtedy si každý cimbalista ladil nástroj podľa svojej predstavy a preto nebol schopný hrať na nástroji iného cimbalistu. Jednotné ladenie, ktoré vzniklo spoluprácou týchto dvoch mužov sa používa dodnes. Ladenie má rozsah E – e³ a je známe ako typ *Schunda*. Takýto cimbal bol prvýkrát vystavený s veľkým úspechom na celoštátnej výstave v Kecskeméte v roku 1872. I napriek úspechu sa Schunda rozhodol nástroj ďalej zdokonaľovať. Lepším postavením kobyliiek a duší dosiahol vyrovnanejší zvuk. Po svetovej výstave v Pécsi roku 1873 si uvedomil najväčší nedostatok cimbalu. Všimol si, že struny preznievajú dlhšie ako je žiaduce. Aby cimbalisti nemuseli počas hry tlmiť rukami znejúce struny, vynašiel tlmiaci mechanizmus. Klavír mu poslužil ako vzor pri zostrojení pedálového systému. Prvý pedál na cimbele fungoval opačne ako na klavíri. V základnej polohe bol pedál otvorený (tlmič nad strunami), v polohe zošliapnutej zatvorený (tlmič pritlačený k strunám). Neskôr Schunda tento systém zmenil, lebo ten, kto hral aj na klavíri, si ťažko zvykal na opačný spôsob používania pedálu. Pedálový cimbal mal oveľa väčšie možnosti a využitie. Ferenc Liszt použil cimbal vo svojich skladbách, ako napríklad v diele „Pochod búrky“, „Bitka Húnov“⁸. Cimbal bol v Maďarsku povýšený na národný hudobný nástroj. Obľúbenosti dosiahol aj vďaka propagácii mnohých umeleckých osobností, najmä Ferenc Liszt, ďalej pre cimbal písali Zoltán Kodály, Béla Bartók, Igor Stravinsky, Carl Orff⁹. Nástroj sa rozšíril po celej krajine a o popularite svedčí aj fakt, že v roku 1898 existovalo približne 40 firiem, ktoré vyrábali cimbalu Schundovho typu¹⁰. Konkurentom pre Schundu sa stal v roku 1900 Lajos Bohák. Ten cimbal konštrukčne ešte viac zdokonalil, jeho vylepšenie sa týkalo pedalizačného systému a Schunda jeho nové prvky prijal. Schundov zdokonalený cimbal úplne vytlačil starý nástroj a rozšíril sa do celej Európy. Nástroje sa exportovali i do celého sveta. Zakrátko po Schundovi bol podobný nástroj predstavený v Bukurešti. V Maďarsku a západnom Rumunsku, kde žije veľa Maďarov, je cimbal ešte dnes veľmi obľúbený a hrávajú na ňom najmä cigánske kapely v reštauráciách a kaviarňach. Používa sa aj v samotných krajinách bývalého ZSSR, v bývalej Juhoslávii, v Poľsku, na Morave, na Slovensku. Na vidieku sa naopak ešte stále uplatňujú staré typy malých cimbalov, ktoré sprevádzajú hru huslí a basy. Obzvlášť v Bielorusku sú *cymbaly* dôležitou súčasťou nástrojovej ľudovej hudby¹¹.

Používanie cimbalu v ľudovej hudbe mnohých európskych národov prináša dve základné tendencie v jeho konštrukčnom vylepšovaní. Na jednej strane zdokonaľovanie portatívneho cimbalu chromatickým usporiadaním strún a zväčšovaním tónového rozsahu, aby popri sólovej hre dosiahol oveľa väčšie a lepšie uplatnenie v ansámbovej hudbe (Poľsko, Ukrajina). Na druhej strane však vytlačanie malého diatonického nástroja (alebo čiastočne chromatického) veľkým pedálovým cimbalom, čo vedie až k celkovému nahradeniu malého cimbalu veľkým v ľudových hudbách, kde už diatonický prenosný cimbal stráca

⁸ HOMOLA, V. 2007. *Výrobcovia cimbalov vo svete*. Diplomová práca, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007, str. 13.

⁹ HERENCŠÁR, V. 2009. *Vznik a vývoj cimbalovej hry od 19. storočia v Maďarsku a jej interpretácia v učebných a koncertných programoch umeleckého školstva*. Písomná časť k dizertačnej skúške, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, 2009, str. 9.

¹⁰ SÁROSI, B. 1967. *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Leipzig 1967, str. 46.

¹¹ WEGNER, U. – Michel, A. 1998. *Hackbrett*. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. (Ed) Ludwig Finscher. Sachteil 9. Kassel – Basel – London – New York – Prag 1998, str. 2460.

opodstatnenie, pretože veľký cimbal mu konkuruje silným zvukom a rozšírenými interpretačnými možnosťami (Rumunsko, Maďarsko, Morava, Slovensko). V tretej dimenzii napokon ešte doznieva tradícia malých diatonických nástrojov, ktoré sú staršieho výrobného dátumu, ale napriek tomu doteraz ešte funkčné.

Použité pramene a literatúra

1. HERENCSÁR, V. 2009. *Vznik a vývoj cimbalovej hry od 19. storočia v Maďarsku a jej interpretácia v učebných a koncertných programoch umeleckého školstva*. Písomná časť k dizertačnej skúške, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, 2009.
2. HEYDE, H. 1978. Frühgeschichte des europäischen Hackbretts (14. – 16. Jahrhundert). In *Deutsche Jahrbuch der Musikwissenschaft*, 1978, str. 135-172.
3. HOMOLA, V. 2007. *Výrobcovia cimbalov vo svete*. Diplomová práca, Fakulta muzických umení, Akadémia umení Banská Bystrica, Banská Bystrica 2007.
4. KETTLEWELL, D. 2001. Dulcimer. In *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. (Ed.) Stanley Sadie. Macmillan Publisher Limited, London 2001.
5. SÁROSI, B. 1967. *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Leipzig 1967.
6. SACHS, C. 1940. *The history of musical instruments*. W. W. Norton and Company, New York 1940.
7. SACHS, C. 1920. *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1920, str. 135-136.
8. SEEBAS, T. 1973. *Musikdarstellung und Psalterillustration im früheren Mittelalter*. Bern 1973.
9. WEGNER, U. – MIHCEL, A. 1998. Hackbrett. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. (Ed) Ludwig Finscher. Sachteil 9. Kassel – Basel – London – New York – Prag 1998, str. 2454-2466.

Využívanie materiálov z jaskýň v tradičnej etnomedicíne na Slovensku

Peter Laučík

Key words: *caves in Slovakia, dragon's bones, dripstones, ethnomedicine, moonmilk*

This paper deals with the use of materials from the caves such as bones, dripstones and moonmilk, in human and veterinary traditional ethnomedicine in Slovakia. Its aim is to spread knowledge of traditional ethno medicine.

Tento príspevok pojednáva o využití materiálov z jaskýň pri ľudovom liečení v tradičnej humánnej i veterinárnej etnomedicíne na Slovensku. Jeho cieľom je rozšírenie časti poznania tradičnej etnomedicíny.

Zmienky o medicínskom využívaní niektorých substancií nachádzajúcich sa v jaskynných priestoroch zanechali uhorskí ale aj nemeckí polyhistori - učenci. Najmä v 16. - 18. storočí navštevovali a skúmali jaskyne ako mimoriadne pozoruhodné prírodné úkazy. Cieľom týchto návštev bolo hľadanie odpovedí na otázky vzniku sveta a iných geologických úkazov, ale aj pôvodu živej prírody. Súčasťou polyhistorickej „učenosti“ bola v mnohých prípadoch aj medicína a medzi návštevníkmi jaskýň bolo v tomto období množstvo lekárov. Dejiny tohto záujmu o jaskyne na Slovensku kvalitne spracoval Ľ. V. Prikryl.¹ Problematiku hospodárskeho využitia jaskýň v širšom slova zmysle spracovali aj niektorí slovenskí speleológovia, napr. P. Holúbek, J. Vajs, M. Lalkovič a niektorí ďalší. Speleoarcheológii sa v minulosti venoval J. Bárta, dnes M. Soják. V prácach uvedených autorov je možné v marginálnom rozsahu nájsť aj zmienky o etnomedicínskom kontexte využívania niektorých minerálnych substancií z jaskýň.

Oblasť využitia jaskynných materiálov pri liečení chorôb ešte nebola v rámci slovenskej etnológie a jej etnomedicínskej subdisciplíny spracovaná. Etnomedicínu možno charakterizovať ako široký komplex empirických poznatkov, svetonázorových predstáv, magických princípov, náboženských prvkov, i niektorých poznatkov oficiálnej medicíny, popri niektorých iných zložkách duchovnej kultúry. Ľudové liečenie predstavuje subkategóriu etnomedicínskeho celku. Rozumieme ním jednak činnosť zameranú na znovunadobudnutie zdravia, ale taktiež i širokú škálu znalostí o príčinách chorôb, o zdraví človeka, o hygienických zásadách, o prevencii, a o pôsobení a vhodnej aplikácii liečiv.²

Z radov slovenských bádateľov sa problematike tradičnej humánnej etnomedicíny venovali napríklad E. Horváthová, J. Čižmář, R. Bednárík, D. Belko a niektorí ďalší. Veterinárnu etnomedicínu skúmal napríklad J. Podolák alebo K. Palkovič. Z dávnejších bádateľov v oblasti etnomedicíny spomeňme aspoň J. Ľ. Holubyho.

¹ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 51. ISBN 71-045-85509-58-02.

² BELKO, D. 1996. Magické predstavy, opatrenia a praktiky v humánnej etnomedicíne. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1996, 44, 3, s. 303.

Podľa speleoarcheológa J. Bártu *azda ani neexistuje na svete iný výtvor prírody, ktorý by bol tak spätý s dejinami človeka a jeho kultúry, ako sú jaskyne.*³ Na území Slovenska je do dnešného dňa evidovaných vyše 6000 jaskýň.⁴ Z tohto počtu možno vyčleniť rádovo desiatky až stovky jaskýň, ktoré boli známe takpovediac „od nepamäti“. Tieto jaskyne sú v mnohých prípadoch hodnotné a významné aj z archeologického, historického, speleologického, ale aj etnologického a etnomedicínskeho hľadiska. Ostatné, rádovo tisícky slovenských jaskýň, boli človekom objavené až v 20. storočí najmä v rámci speleologických výskumov neraz spojených s náročnými výkopovými prácami. Z hľadiska skúmania problematiky tradičnej etnomedicíny možno túto početnú skupinu jaskýň vylúčiť zo zreteľa kvôli ich evidentnej kultúrnej a historickej sterilite.

Za najvýznamnejšie jaskynné minerálne substancie používané pri ľudovom liečení, a teda prinavracaní už poškodeného zdravia, možno považovať *kvaple, kosti a sinter*. Zjednocujúcim chemickým faktorom uvedených substancií je vysoký obsah vápnika (Ca) a horčíka (Mg).

Kvaple sa nachádzali v mnohých „od nepamäti“ známych jaskyniach. Zmienka o ich využívaní na medicínske účely pochádza z druhého decénia 18. storočia od lekára Pála Balógha. Ten navštívil jaskyňu Baradla a v svojej správe okrem popisu jaskyne a formulácii teórie o vzniku kvapľov uviedol aj etnomedicínsky fakt. *Tvrdil, že hmota kvapľov má liečivé účinky pri používaní ako obklad na rany.*⁵ Ďalšiu, aj keď mierne spornú zmienku o medicínskom používaní kvapľov nachádzame u E. Horváthovej. Podľa Horváthovej boli turčianski olejkári činní najmä v 18. storočí na Slovensku aj v ostatnej Európe. Lámali kvaple v jaskyniach pri obciach Blatnica a Necpaly, pričom nalámané kvaple údajne predávali ako *kamenné mlieko*. *Chorý si z nich mal nastrúhať potrebné množstvo ako prášok a užívať proti močovým a obličkovým kameňom.*⁶ Miernu polemiku vyvoláva použitie pomenovania *kamenné mlieko* pre drť z kvapľov, pretože podľa našich informácií je *kamenné mlieko* všeobecne rozšírený pololudový názov pre tzv. *plastický sinter*, o ktorom pojednávame nižšie. Na druhej strane predstavuje kvaple prírodný výtvor z *kameňa a vody*. Podľa princípov similárnej mágie jeho liečebné použitie zodpovedá spomínanému riešeniu „vodných kameňov“ v ľudskom tele. Princíp podobnosti charakteristík *kvapľa s mužským pohlavným údom* sa podľa niektorých našich informátorov stal aj podkladom pre predstavy o jeho afrodisiakálnom účinku na ženy. Pre mužov malo zase pitie nastúhaného kvapľa vo vode účinkovať ako erektikum. Predstava o týchto účinkoch kvapľovej substancie založená na princípe *podobnosti* je rozšírená aj v ostatnom svete. V dnešnej Číne sa jaskynné kvaple dodnes za spomínanými účelmi v jaskyniach lámu a vo veľkom predávajú na trhoch.⁷

Ďalšou substanciou používanou v tradičnej humánnej i veterinárnej etnomedicíne bol *plastický sinter*. Ide o mazľavú hmotu bielej farby, *známu aj pod názvami organogénny kalcit, nickamínek, biele nič, alebo tvaroh*. *Vytvára sa na stenách jaskýň hlavne na vápencoch, dolomitoch alebo travertínoch*. *Termín nickamínek pochádza údajne zo 17. storočia od ľudí*

³ SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. s. 7. ISBN 978-80-89315-01-7.

⁴ BELLA, P. - Hlaváčová, I. - Holúbek, P. 2007. *Zoznam jaskýň Slovenskej Republiky*. Liptovský Mikuláš: SMOPaJ, 2007, 364 s. ISBN 978-80-88924-63-0.

⁵ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 51. ISBN 71-045-85509-58-02.

⁶ HORVÁTHOVÁ, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16, 4, s. 489.

⁷ Porov. Holúbek, P. 2007. Re: To nemôže byť pravda!!! In *Spravodaj SSS*. ISSN 1335-5023, 2007, 38,1, s. 88.

z okolia Sloupských jaskýň na Morave, pretože vyzerá ako vápno na bielenie, ale na „nič“ sa nehodí. Suchý plastický sinter sa aj predával ako „sušené mlieko“. Na Morave sa používal ako zázračný prášok proti boľavým očiam. Na Slovensku ako prášok proti tuberkulóze.⁸ Polyhistor F. E. Brückmann pri návšteve Demänovskej ľadovej jaskyne už v roku 1724 opísal sinter, teda vápennú kašovitú hmotu. V učených kruhoch tohto obdobia sa popri spomínaných názvoch vžilo aj niekoľko ďalších pozoruhodných pomenovaní tejto etnomedicínsky významnej matérie. Sám Brückmann túto matériu nazýval pomenovaniami Nihilum Album teda už spomínané Biele Nič, prípadne Lac Lunae - Mesačné Mlieko.⁹ Barón M. Szentiványi (1633-1705), ktorý publikoval sériu rozpráv prírodovedného charakteru, v Jánskej doline spomenul veľké (Stanišovské, pozn.) jaskyne, v ktorých sa nachádza Lac Lapidem - Kamenné Mlieko. Szentiványi túto substanciu považoval za liečivú.¹⁰ Z ostatných latinských pomenovaní sintra možno ešte spomenúť Lac Virginum - Mlieko Panny. Bádatelia z nemeckej lingvistickej proveniencie ho zase nazývali Stein Milch (Kamenné Mlieko), či Bergmilch - Horské mlieko.

Použitie sintra v tradičnej humánnej etnomedicíne je pozoruhodne široké a nejednotné. Popri liečení už spomínaných bolestí očí, a tuberkulózy sa podľa našich informátorov ďalej používal aj pri chronických poškodeniach pečene, pri cirhóze. Sinter sa pripravoval vo forme koloidného nápoja tak, že jedna veľká polievková lyžica sa rozpustila v 2-3 dcl vody. Nápoj sa pil ráno nalačno. Spišský speleoarcheológ M. Soják uvádza, že v 16. – 18. storočí lekári využívali sinter na zastavenie krvácania a na vysušenie hnisajúcich rán. V 17. storočí ho používali na liečenie turčianski olejkári. Sinter mal využitie ako v lekárstve, tak aj v alchýmii.¹¹

Za pozornosť stojí opäť zmienka o turčianskych olejkároch - distribútoroch tejto podivuhodnej jaskynnej matérie. Podľa E. Hrováthovej boli slovenskí olejkári známi nielen po celej Európe, ale aj na Sibíri v Perzii, v Turecku a v Číne. V ich zázračnej skrinke nechýbal olej na žiadnu chorobu človeka alebo zvierata, mali olej proti žiaľu, pre veselosť, proti starobe, mali aj zaručené prípravky lásky.¹² Zdravotná starostlivosť v Uhorsku, ale aj v ostatnej Európe bola ešte v 18. storočí na nízkej úrovni rovnako ako ekonomická situácia poddaných. Kultúrnou odpoveďou na saturáciu týchto potrieb (byť zdravý a bohatý) predstavovalo jednak svojpomocné liečenie a zhotovovanie liekov, ale v prípade turčianskych olejkárov aj ich podomový predaj. Ako uvádza aj E. Horváthová, turčianski olejkári nevyhnutnými následkami používania „zázračných“ liekov rýchlo získali povest' šarlatánov. Slovamí bratislavských lekárov a lekárnikov, táto „zberba a háved“ predáva oleje v rôznych častiach Európy aj v krajinách rakúskeho mocárstva. Berú so sebou aj po niekoľkých sluhov a sebe podobných bludárov. Tým dávajú zlý príklad aj ostatným vo svojich domovoch, odvádzajú ich od práce a navykajú na túlavý a neposlušný život.¹³ To boli približne dôvody, pre ktoré bolo olejkárom vládou zakázané cestovať. V 18. storočí mali olejkári zakázané cestovať za hranice. Mnohí napriek zákazu s falošným pasom odchádzali naďalej do Európy, ale najmä do

⁸ SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. s. 71. ISBN 978-80-89315-01-7.

⁹ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 29. ISBN 71-045-85509-58-02.

¹⁰ Tamtiež s.20.

¹¹ SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. s. 71. ISBN 978-80-89315-01-7.

¹² RIPPA, B. K. *K histórii medicíny na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava, SAV, 1956, s. 11. Sine ISBN.

¹³ HORVÁTHOVÁ, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16,4, s. 466.

Ruska.¹⁴ Na hraniciach sa preukazovali falošnými pečatnými prsteňmi jezuitského rádu, dokonca aj lieky boli opatrené jezuitskou pečatou (IHS+V, JHS, MARIA, pozn.).¹⁵ Keďže turčianski olejkári predstavovali konkurenciu vtedajšej elity školovaných lekárov, vrchnosť sa najrôznejším spôsobom snažila obmedziť ich činnosť. Úradný zákaz predaja liečiv olejkárov, ktorý vydala Turčianska stolica dňa 30. 10. 1748, potvrdzuje, že títo popri inom predávali aj *kamenné mlieko*. Existenciu kamenného mlieka v repertóriu turčianskych olejkárov potvrdzuje - v už spomínanom spornom výroku - aj E. Horváthová: *Okrem olejov nosili aj „olej filozofov“ (oleum filozoforum) a prášky proti najrozličnejším chorobám - alkremeš a theriak (driják, dryjok, pozn.), kamenné mlieko, prášok z jednorožca, všetko vlastné výrobky.*¹⁶ Ako sme už spomínali, v tomto prípade nevieme, či *kamenné mlieko* bolo z kvapľov alebo zo sušeného *sintra*. Prihliadnuc však na pracovné metódy turčianskych olejkárov, „*zázračný*“ biely prach nazývaný *kamenným mliekom* ani nemusel pochádzať z jaskyne.

Ďalšiu pozoruhodnú aplikáciu *sintra* nachádzame vo veterinárnej proveniencii etnomedicíny. M. Soják uvádza, že *sinter* sa používal *na lepšie trávenie pre dobytok*.¹⁷ Uvádza však aj predstavu o magickej účinnosti *sintra*. *V slovenskom krase a v Haligovciach sa dodnes zachovala povera, že plastický sinter opäť pomôže krave, ktorá stratila mlieko, a je vhodný aj na to, že zaháňa kúzla dobytky.*¹⁸ Podaním bieleho kamenného mlieka malo dôjsť u kráv k produkcii mlieka skutočného. Podobne ako pri kvapľoch, aj tu sa uplatňuje princíp tzv. *similárnej mágie*, ktorá je založená na myšlienke, že *podobné spôsobuje podobné*. Pre úplnosť uveďme, že popri princípe *podobnosti* predstavuje základ tzv. *magického myslenia* aj princíp *dotyku (kontaktu)*, ktorý je základom tzv. *kontagiózneho mágie*. Prvky kontagiózneho mágie sme zatiaľ v etnomedicínskom využívaní jaskynných substancií na Slovensku nezaznamenali. Popri magickej obnove produkcie mlieka u kráv má *sinter* ďalej profylaktickú funkciu proti záškodným kúzlom ako je napr. odoberanie úžitku, urieknutie, či porobenie dobytky.

Pozoruhodnú zhodu významov v súvislosti použitia *sintra* ako profylaktického prostriedku v rámci magickej ochrany dobytky prináša aj lingvistická analýza. Jeden z vulgárnejších ľudových názvov pre jaskynný *sinter* je „*biele hovno*“, azda práve kvôli jeho *podobnej* konzistencii a vysokej príľnavosti pri *kontakte* s odevom. V kruhoch súčasných speleológov sa podobné označenia používajú dodnes aj na označenie iných jaskynných substancií, najmä blata, ale bez prívlastku definujúceho farbu matérie. Druhotný význam uvedeného vulgarizmu sa v širších súvislostiach používa ako synonymum slova „*nič*“ (porov. *Sinter = Nihil Album - Biele Nič, Nickamínek* a pod.). Rukopisná knižka o liečení domácich zvierat v Uhorsku od neznámeho autora ponúka nasledovný magický spôsob ochrany hovädzieho dobytky: *Aby mleka neodnaly, zavrtaj kravam do rohu čertovo hovno, a neusskodi tebe žadna bosorka.*¹⁹ Podľa tohto odporúčania bolo potrebné implementovať

¹⁴ RIPPA, B. K. *K histórii medicíny na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava, SAV, 1956, s. 11. Sine ISBN.

¹⁵ HORVÁTHOVÁ, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16,4, s. 469.

¹⁶ HORVÁTHOVÁ, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16,4, s. 469.

¹⁷ SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. s. 71. ISBN 978-80-89315-01-7.

¹⁸ Tamtiež s. 71.

¹⁹ PALKOVIČ, K. 1966. Rukopisná knižka o liečení domácich zvierat z 18. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1966, 14,3, s. 330.

krave do rohu časť aromatickej korenistej rastliny *Asa foetida*. Hypotéza, že v tých oblastiach, kde nebolo dostupné *Nihilum Album* z podzemia, sa vo veterinárnej etnomedicíne používalo *Nihilum Diabolica*, je však pravdepodobne viac vtipná ako platná.

V práci J. Ľ. Holubyho *O Rastlinných domácich liekoch a poverách slovenských* sa vyskytuje zmienka o magickej profylaktickej funkcii údajne rastliny, ktorú však ani sám Holuby nebol schopný identifikovať. Holubyho „rastlina“ sa nazýva Neto biele: (*Aká to rastlina?*) *Aby človeka víly neschytili do tanca a cez poly nerozkrútili, musí pri sebe nosiť biele neto, tak víly nebudú mať k nemu prístup. Toto som počul na Lazoch v Púchovskej doline, ale nemohol som sa dozvedieť, ktorú to rastlinu pod tým menom rozumejú.*²⁰ Keďže záhada *Neta bieleho* nebola dodnes uspokojivo rozlúštená, možno aspoň hypoteticky uvažovať, či *Neto biele* nie je *Nieto biele* alebo *Ne-to biele*, teda niečo ako *Biele nič*, ktoré by už zodpovedalo jaskynnému sintru. Výskyt bieleho plastického sintra v jaskyniach zasiahol aj lokálne názvy jaskýň. Toponymá ako napríklad *Mliečna jaskyňa*, *Biela jaskyňa*, *Jaskyňa Kamenné mlieko* a podobne, sú v evidencii jaskýň na Slovensku niekoľkonásobné.

Okrem sintra a kvapľov sa využívali na etnomedicínske účely aj zvieracie kosti nachádzajúce sa v jaskyniach. Výskyt osteologického materiálu, najmä z už vyhynutého druhu Jaskynného medveďa, podnietil vznik lokálnych toponým jaskýň s prívlastkom *Dračia*. Až do začiatku 19. storočia bolo totiž všeobecne uznávanou skutočnosťou, že jaskyne obývali draky. *Začiatkom 19. storočia nemecký lekár Jahann Christian Resenmüller a francúzsky zoológ a paleontológ G. L. Ch. F. Dagobert Cuvier dokázali, že „dračie“ kosti patria Jaskynným medveďom (Ursus spelaeus), ktoré žili v dobe ľadovej.*²¹ Predstavu, že jaskyne obývajú draky, spôsobili podľa mnohých bádateľov práve nálezy neprimerane veľkých osteologických ostatkov (kostí) v jaskyniach. Je pravdou, že Jaskynný medveď bol omnoho väčší ako dnešný Medveď hnedý - postrach hubárov i návštevníkov národných parkov, polí, lesov, lúk a hájov. S tým, že predstavu o drakoch v podzemí spôsobili výlučne nálezy kostí v jaskyniach však možno súhlasiť iba s výhradami. Ako ukázal M. Eliade, pri štúdiu histórie náboženských predstáv a ideí sa v mnohých kozmogonických mýtoch možno stretnúť s prastarým univerzálnym symbolom draka. Podľa Eliadeho je *drak* symbolom *prvotnej matérie stvorenia, podsvetného chaosu.*²² *Drak je paradigmatickou postavou morskej obludy, prvotného hada, počítačnych vôd - pravodstva, temnoty, noci a smrti, beztvorosti, virtuality a všetkého, čo dosiaľ nemá tvar.*²³ Tento *prvotný chaos* zodpovedá podľa Eliadeho nediferencovanému stavu bytia pred stvorením, teda stavu sveta v pred-časí *in illo tempore*. Akt *kozmickej chaosu* t.j. *stvorenia sveta* bol v mýtoch symbolicky vyjadrený prekonaním *draka*, často jeho *nabodnutím na kopiju*. Drak sa v archaických náboženských predstavách umiestňoval do podsvetia, podzemia až pekla. Večná *tma* v podzemí jaskýň je tiež obrazom istej nediferencovanosti a nerozlíšiteľnosti, teda *chaosu*. Predstava o drakoch žijúcich v slovenských jaskyniach teda môže byť omnoho archaickejšia než sa zdá. Nálezy nezvyčajne veľkých kostí v jaskyniach mohli archaické predstavy o drakoch v podzemí amplifikovať a do veľkej miery legitimizovať aj v učených kruhoch. Podľa nášho názoru však neboli ich bezprostrednou a jedinou príčinou.

²⁰ HOLUBY, J. Ľ. 1958. Rastlinné domáce lieky a povery slovenské. In *Národopisné práce*. 1. vyd. Bratislava: SAV, 1958 s. 233. Sine ISBN.

²¹ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 19. ISBN 71-045-85509-58-02.

²² ELIADE, M. 1969. *Mýtus o večném návratu*. 1. vyd. Praha: OIOKYMENH, 1993. s 19. ISBN 80-85241-51-X.

²³ ELIADE, M. 1957. *Posvátné a profánní*. 1. vyd. Praha: Česká křesťanská akademie, 1994. s 36. ISBN 80-85795-11-6.

Už v roku 1672 prešovský mestský lekár J. P. Hain určil kosti nájdene v jaskyni Aksamitka ako „dračie“. Spolu s inými bádateľmi veril v ich liečivé účinky, podobne ako aj v liečivé účinky kamenného mlieka. Na konci 17. storočia uverejnil v lipskom lekárskom časopise podrobný opis nálezov „dračích“ kostí v niektorých slovenských jaskyniach. medzi inými spomína aj jaskyne v Demänovskej doline. Povesti o liečivých účinkoch týchto kostí potvrdil na základe vlastných zistení.²⁴ Matej Bel tiež veril, že „draky“ obývali jaskyne v Karpatoch a že ich kosti mali liečivý účinok.²⁵ Matej Bel po návšteve demänovskej jaskyne Beníková (starší názov „Dračia jaskyňa“, pozn.) usudzoval, že kosti, ktoré sa v jaskyni nachádzali, patrili drakom a iným zvláštnym nadprirodzeným zvieratám. G. Bucholtz sto rokov pred tým poslal jeden dračí zub Pálovi Ujfalussimu do Nitrianskej stolice.²⁶ Tieto zmienky potvrdzujú všeobecnú rozšírenosť predstáv o drakoch žijúcich v jaskyniach do konca 18. storočia.

Zaujímavé je, že informácií užšie špecifikujúcich použitie „dračích“ zubov a kostí sa veľa nedochovalo. J. P. Hain už v roku 1672 spomenul, že *vidiečan, ktorý navštevuje diery drakov, bol doniesol osvietenému pánovi grófovi Ladislavovi Rákoczemu úplnú kostru, kosti mladšieho draka... Tieto poprelamované kosti predávali proti padúcnici (epilepsii).*²⁷ Pravdepodobne však išlo o liek s pripísaným širším použitím. Z. Šimková vo svojej štúdií o drakoch v dejinách a legendách poukazuje na významnú úlohu, ktorú zohráva drak v čínskej ľudovej liečbe. *Vo všetkých lekárňach i drogériách bolo možné kúpiť "dračie" kosti a zuby - proti srdcovým, obličkovým i cievnyim chorobám, tiež pri úplavici, horúčke a suchotách. Najdrahší bol prášok z "dračích" zubov, ktorý bol obľúbeným omladzovacím prostriedkom. V skutočnosti to však boli kosti a zuby dávno vyhynutých zvierat. Čínski lekárnici kosti kupovali od vidiečanov, ktorí z toho mali vítaný príjem a preto jaskynné náleziská utajovali a paleontológom znemožňovali prístup k nim.*²⁸

Podivuhodnou skutočnosťou je, že v repertóriu turčianskych olejkárov sa popri jaskynnem kamennom mlieku „dračie“ zuby ani kosti nenachádzali. Je nepravdepodobné, že tak populárnu substanciu, ako sú „dračie“ kosti, by turčiansky olejkári do svojho portfólia popri oleji filozofov a kameni mudrcov nezačlenili. Domnievame sa, že namiesto „dračích“ kostí, olejkári predávali tento „univerzálny liek“ pod názvom „prášok z jednorožca“. Keďže draky a jednorožce sú mýtickými a nadprirodzenými zvieratami, hmota predávaného prášku z „jednorožca“ či „draka“ sa vo svojom pôvode nemusí líšiť. Napokon, aj použitie jedného či druhého liečiva je mimoriadne podobné. Podľa E. Horváthovej patril prášok z jednorožca *k obzvlášť ceneným a vzácnym liečivám a ktorému sa pripisovali rôzne terapeutické účinky. Už od stredoveku bol považovaný za liek vzbudzujúci srdcovú činnosť, potopudný prostriedok (proti horúčke, pozn.) a proti padúcnici. Rímsky Plínius charakterizuje jednorožca ako najneskrotnejšie zviera, ktoré má telo ako kôň, hlavu ako jeleň, nohy slona a chvost diviaka. Uprostred čela má vraj dlhý roh smerujúci dopredu. Živého jednorožca podľa Plínia nebolo možné chytiť. V rannom stredoveku sa rozšírili predstavy, podľa ktorých sa jednorožec dá chytiť iba vtedy, keď uvidí nevinnú pannu (virgo intacta). V tom okamihu ostane vraj krotký,*

²⁴ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 19. ISBN 71-045-85509-58-02.

²⁵ SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. s. 12 ISBN 978-80-89315-01-7.

²⁶ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 22. ISBN 71-045-85509-58-02.

²⁷ ŠIMKOVÁ, Z. 2007. Draci v dejinách i legendách, in *Historická Revue* 10/2007, s. 12. (11-13), ISSN 1335-6550.

²⁸ ŠIMKOVÁ, Z. 2007. Draci v dejinách i legendách, in *Historická Revue* 10/2007, s. 12. (11-13), ISSN 1335-6550.

sám príde k panne, položí jej hlavu do lona a zaspí. Táto predstava dala vznik mnohým stredovekým výtvarným dielam s témou panny a jednorožca. Prášok z rohu jednorožca sa používal v medicíne až do konca 18. storočia a jeho cena bola mimoriadne vysoká.²⁹ Je teda vysoko pravdepodobné, že drvený osteologický materiál vyhynutých „nadprirodzených“ zvierat z našich jaskýň dostával v rámci marketingovej politiky turčianskych olejkárov čoraz lukratívnejšie názvy.

Ďalšou jedinečnou a pomerne zriedkavou liečivou substanciou z podzemia našich jaskýň je termálna voda. Polyhistor Matej Bel sa vo svojom geografickom spise Hungariae antiquae et novae prodromus (1723) popri jaskyniach a iných prírodných pozoruhodnostiach, zmieňuje aj o liečivých prameňoch a vodách. Opísal aj kúpele v Sklených Tepliciach, kde sa už vtedy podzemné termálne jazero (42°C) v jaskyni Parenica používalo ako parný kúpeľ.³⁰ V tomto jaskynnóm kúpeli sa dodnes liečia choroby pohybového ústrojenstva a niektoré neurologické poruchy. Iných jaskynných termálnych kúpeľov na Slovensku niet.

Za liečivú jaskynnú substanciu možno označiť aj vzduch. Špecifická klíma, najmä relatívne stabilná teplota a vlhkosť vzduchu v jaskyniach umožnila vznik relatívne mladej formy liečby, tzv. speleoterapie. Samozrejme, speleoterapia nepatrí k tradičným formám etnomedicínskej liečby. Uvádzame ju tu len pre úplnosť tohto prehľadu. Zahŕňa krátkodobé i dlhodobé pobyty ľudí v jaskyniach najmä pri liečbe respiračných problémov, ale aj iných chronických ochorení. Na Slovensku slúži k speleoterapeutickým účelom napríklad Bystrianska jaskyňa.

Popri „záračných“ kostiach, kvapľoch, plastickom sintri, termálnej vode a čistom vzduchu nemáme viac vedomostí o iných jaskynných liečivách používaných v tradičnej etnomedicíne, či súčasnej medicíne. Dnes, keď slovenské jaskyne predstavujú národné prírodné pamiatky a patria do piateho najvyššieho stupňa ochrany prírody, je zákonom o jej ochrane zakázané do nich vôbec vstupovať, rovnako ako je zakázané z nich vynášať akékoľvek materiály. Minulosť v nich v tomto smere zanechala výrazné stopy, ktoré sú z dnešného pohľadu hodnotené ako prejavy vandalizmu. Je vhodné si však uvedomiť, že romantická estetizácia prírody je pomerne mladým fenoménom, ktorý vzniká súbežne s rozvojom urbánizácie. Dokonca by bolo možné tvrdiť, že „ochrana prírody“ je myšlienkou človeka žijúceho v urbánnom prostredí, ktorý s ňou už nemá každodenný kontakt. Napríklad na rumunskom vidieku ochrana prírody dodnes neexistuje. Prírodné prostredie bolo aj u nás dlhé tisícročia prirodzeným zdrojom obživy i liekov. „Zber“ kvapľov či kostí v jaskyniach bol prirodzeným spôsobom využívania prírodných zdrojov, ktorý bol tak prirodzený ako zber húb, čučoriedok, brusníc či lesných malín. Aj tieto archaické aktivity sú však dnes zákonom zakázané. Prírodné lieky sa nahrádzajú umelými, rovnako ako jaskyne. Stavanie umelých, tzv. solných jaskýň, v ktorých sú náročnými technológiami simulované podmienky skutočných jaskýň, je súčasťou rozmanitých pokusov o vsadenie určitých charakteristík pôvodnej prírody do urbánneho prostredia a istého „návratu k prírode“, ktorý reprezentujú aj najrôznejšie súčasné „bio“ trendy týkajúce sa zdravej výživy. Čo bolo včera samozrejmosťou, dnes je vzácnosťou i v ekonomickom slova zmysle. To potvrdzuje aj značná finančná náročnosť či už

²⁹ HORVÁTHOVÁ, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16,4, s. 490.

³⁰ PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. s. 31. ISBN 71-045-85509-58-02.

pobytov v soľných jaskyniach alebo prírodných liekov a „bio“ potravín. „Cenu“ zdravia poznali už turčianski olejkári, rovnako ako ju poznajú jeho dnešní „distribútori“. Medzi nekritickou ochotou spotrebiteľa v 18. storočí kupovať „zaručene liečivý“ prášok z „dračieho“ zubu a ochotou spotrebiteľa kupovať v 21. storočí „zaručene liečivé a hlavne zdravé“ morské riasy v papierovej krabici, nie je zas až taký veľký rozdiel.

Použitá literatúra

1. BELKO, D. 1996. Magické predstavy, opatrenia a praktiky v humánnej etnomedicíne. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1996, 44, 3, s. 302-318.
2. BELLA, P. - Hlaváčová, I. - Holúbek, P. 2007. *Zoznam jaskýň Slovenskej Republiky*. Liptovský Mikuláš: SMOPaJ, 2007, 364 s. ISBN 978-80-88924-63-0.
3. ELIADE, M. 1957. *Posvätné a profánní*. 1. vyd. Praha: Česká křesťanská akademie, 1994. 155 s. ISBN 80-85795-11-6.
4. ELIADE, M. 1969. *Mýtus o věčném návratu*. 1. vyd. Praha: OIOKYMENH, 1993. 102 s. ISBN 80-85241-51-X
5. HOLÚBEK, P. 2007. Re: To nemôže byť pravda!!! In *Spravodaj SSS*. ISSN 1335-5023, 2007, 38,1, s. 88.
6. HOLUBY, J.Ľ 1958. Rastlinné domáce lieky a povery slovenské. In *Národopisné práce*. 1. vyd. Bratislava: SAV, 1958 s. 216 - 247. Sine ISBN.
7. Horváthová, E. 1968. Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na začiatku 19. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1968, 16,4, s. 463-503
8. PALKOVIČ, K. 1966. Rukopisná knižka o liečení domácich zvierat z 18. storočia. In *Slovenský Národopis*. ISSN 1335-1303, 1966, 14,3, s. 327-228.
9. PRIKRYL, Ľ.V. 1985. *Dejiny speleológie na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava: Veda, 1985. 204 s. ISBN 71-045-85509-58-02.
10. RIPPA, B. K. *K histórii medicíny na Slovensku*, 1. vyd. Bratislava, SAV, 1956, 200 s. Sine ISBN.
11. SOJÁK, M. 2007. *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*, 1. vyd. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2007. 184 s. ISBN 978-80-89315-01-7.

Neprofesionálna výtvarná tvorba. Terminológia a aktuálna situácia vo svete.

Alexandra Tamasová

Key words: *nonprofessional artists, art Brut, Outsider Art, Naive Art, Folk art*

The subject of my text is the art made by nonprofessional artists, mainly by people with mental disabilities. This type of art was „discovered“ approximately one hundred years ago, and yet the terminology is still unclear. There are many terms describing nonprofessional art, such as Art Brut, Outsider Art, Naive Art, Folk Art - to mention only the most frequent ones. Therefore in the first part of the text I am trying to present these terms. In the second part I am writing about some of the most important organizations, which support this kind of art in Europe. There are studios, museums and galleries among them who support artists with psychiatric background and also talented people with mental disabilities and try to show us that even without a professional artistic education, these people can become real artists.

Témou môjho príspevku je oblasť neprofesionálnej výtvarnej tvorby, ktorá je vo svojich prejavoch veľmi bohatá a rozmanitá. Hoci záujem o túto sféru výtvarného umenia trvá už približne sto rokov, doteraz panujú medzi odborníkmi nezhody v oblasti terminológie. Preto som sa rozhodla v prvej časti textu priblížiť najfrekventovanejšie pojmy, ktoré sa v súvislosti s témou používajú. Zároveň tak podám aj krátku charakteristiku jednotlivých neškolených výtvarných prejavov, medzi ktoré patrí napríklad naivné umenie, tvorba ľudí s psychickými poruchami, ľudí s mentálnym postihnutím apod.

V druhej časti potom píšem o vybraných zahraničných organizáciách, ktoré toto umenie rôznymi spôsobmi podporujú.

Terminológia

Art Brut (surové umenie) – veľmi rozšírený termín, ktorý vymyslel v roku 1945 francúzsky maliar Jean Dubuffet (1901 – 1985). Podľa Dubuffeta do tejto skupiny patria diela, ktorých autori žijú a tvoria neovplyvnení oficiálnou kultúrou. Oficiálnou kultúrou myslí hlavne umenie, ktoré sa prezentuje v galériách, múzeách a na vysokých školách. Túto kultúru Dubuffet neznášal a považoval ju za nepriateľa skutočného umenia. „Než by kulturní propaganda priživovala prvotní hemžení, onen plodný humus, z něhož vzejdou tisíce květů, raději jej sterilizuje, namísto živých květin zasadí čtyři papírové hortenzie vlastní výroby, na které je patřičně pyšná, a pečlivě vytrhá všechno kolem.“¹

Autori Art Brut sú väčšinou ľudia s psychickými poruchami, alebo ľudia z rôznych prícín stojaci na okraji väčšinovej spoločnosti. Art Brut stojí v opozícii voči oficiálnemu umeniu.

¹ DUBUFFET, Jean: *Dusivá kultura*. Praha: Herrman a synové, 1998.

Umelci, ktorí patria do Art Brut, by nemali poznať nič, alebo takmer nič z profesionálneho umenia a nemali by ani mať záujem o úspech a uznanie zo strany verejnosti. Tým sa vytvára romantická predstava akéhosi hrdinu, stojaceho na opačnej strane múru ako Umenie s veľkým U, ktorý na rozdiel od tohto Umenia vytvára autentické, živé, silné diela. Postupom času sa ukázalo, že Dubuffetovo poňatie je neudržateľné a nedostatočne vystihuje bohatosť obsahov, ktoré sú ukryté v prácach týchto neprofesionálnych výtvarníkov.

Keďže Jean Dubuffet sa vo svojej vlastnej tvorbe usiloval zbaviť nánosov kultúry a priblížiť sa k hravosti a nevinnosti Art Brut, niekedy býva týmto termínom označovaná aj jeho tvorba a vôbec tvorba umelcov, ktorí sa podobne ako on inšpirovali týmito neprofesionálnymi dielami.

Neuve Invention – (nová invencia) ďalší Dubuffetov termín. Keďže kategória Art Brut bola veľmi prísne ohraničená, Dubuffet čoskoro zistil, že existuje mnoho zaujímavých autorov, ktorí sa do nej nedajú zaradiť. Boli to takí umelci, ktorí mali istý kontakt s oficiálnou kultúrou, v niektorých prípadoch aj vystavovali v galériách. Preto vymyslel neuve invention, a zbierka týchto diel sa neskôr stala osobitnou sekciou Collection de l'Art Brut.²

Folk art – (ľudové umenie) – termín používaný hlavne v Severnej Amerike. Ide v podstate o súčasnú neprofesionálnu umelecko – remeselnú tvorbu, ktorá s art brut nemá veľa spoločného.³

Naivné umenie – sem patria autori väčšinou z vidieckeho prostredia – jednoduchí ľudia, ktorí maľujú námety z rodnej dediny v štýle naivného realizmu. Naivné umenie má súvislosť s ľudovým umením. Vidno to na námetoch, aké si volia naivní maliari pre svoje diela. Veľmi často sú to dedinské výjavy, napr. svadby, poľné práce, či sedliacke dvory so zvieratami.⁴ V prípade figurálnej ľudovej maľby vidíme aj výraznú formálnu podobnosť s dielami naivistov. Jedni aj druhí sa snažia zachytiť reálne tvary postáv a predmetov, hoci im k tomu chýba školenie a technická dokonalosť. Práve táto „nedokonalosť“ napokon prepožičiava ich dielam špecifický ráz a pôvab, vďaka ktorým sú také obľúbené.

Insitné umenie – termín slovenského teoretika umenia Štefana Tkáča. Pochádza z latinského insitus, a, um – neškolený, vrodenný, úprimný. Tento termín sa väčšinou používa v súvislosti s projektom Trienále Insity v Slovenskej národnej galérii, a zahŕňa v podstate takmer všetky druhy neprofesionálnej výtvarnej tvorby.

Umenie médií – táto odnož neprofesionálneho výtvarného prejavu sa spája hlavne so špiritistickým hnutím v Českej republike. Ide o tvorbu, kedy je autorom médium – teda človek v stave akútneho tranzu.⁵

Art en marge – (umenie na okraji) belgický ekvivalent art brut. Taktiež názov neziskovej organizácie so sídlom v Bruseli, ktorá pracuje na poli propagácie tohto umenia. Ako hovorí zakladateľka Art en marge – Francoise Henrion – „The margin is where the objects are created but it does not describe them: the margin is the context of their making.“⁶

² Zbierka, ktorej autorom je Jean Dubuffet a ktorá sídli v Lausanne vo Švajčiarsku.

³ Porov. [Cit. 2009-03-14] <http://www.rawvision.com/outsiderart/whatisoa.html>

⁴ Toto tvrdenie pochopiteľne nemožno vzťahovať na všetkých tvorcov naivného umenia.

⁵ K téme vid' najmä: Art brut v českých zemích : Mediumici. Solitéři. Psychotici. Katalóg výstavy. Ed.: NÁDVORNÍKOVÁ, Alena: Olomouc: Muzeum umění Olomouc – Arbor vitae, 2008.

⁶ HENRION, Francoise: Art in the Margin. In: Ed.: Carine Fol: Art en marge Collection. Liège: NRG, 2003, s. 15.

Vizionárske, intuitívne umenie – veľmi všeobecné pojmy, kam možno zaradiť takmer čokoľvek z neprofesionálneho výtvarného prejavu, vrátane primitívneho umenia či mestského ľudového umenia.

Outsider art (umenie stojace mimo) - pôvodne anglosaská alternatíva art brut. Autorom tohto termínu je anglický umelecký teoretik Roger Cardinal. Prvýkrát sa objavil v rovnomennej publikácii, ktorá vyšla v roku 1972. Outsider art má veľa spoločného s Art Brut, ale hranice tohto pojmu sú o niečo voľnejšie, preto sa dá uplatniť na širšiu skupinu diel než je tomu u Art Brut. Do outsider art patria aj diela ľudí s mentálnym postihnutím. „The obsessive and relentlessness that is sometimes visible in the works of the Outsider can also be seen in the work of people with a mental disability.“⁷ Je to skôr pojem sociografický, než kunsthistorický.

Outsider art vo svete

Múzeum Bethlem Royal Hospital⁸ (Londýn, Anglicko)

Londýnska nemocnica Bethlem Royal Hospital je úzko prepojená s dianím na poli outsider art, hlavne s jeho začiatkom. Jedni z prvých známych duševne chorých umelcov totiž strávili časť života práve v tomto zariadení.⁹ Samotná nemocnica bola založená v roku 1247. Slávny obraz Williama Hogartha, na ktorom je znázornený Tom Rakewell v blázinci, sa odohráva práve v Bethlem Royal Hospital. Vtedy sa tejto nemocnici hovorilo skrátene Bedlam.

Približne v polovici 19. storočia začala nemocnica zbierať výtvarné práce svojich pacientov, ako aj pacientov sesterských nemocníc. Jadro zbierky vzniklo v 30. rokoch 20. storočia zásluhou dvoch psychiatrov, doktora Erica Guttmanna a doktora Waltera Maclaya.¹⁰ V roku 1970 bolo v rámci nemocnice založené múzeum, ktoré malo byť pôvodne historickým múzeom. Mali tu byť vystavené artefakty, dokumentujúce dejiny nemocnice. Postupne sa však preorientovalo a teraz slúži predovšetkým na prezentáciu umeleckej zbierky.

Prinzhornova zbierka¹¹ (Heidelberg, Nemecko)

Zbierka, ktorú vybuodoval v Nemecku na klinike v heidelbergu slávny kunsthistorik a psychiater Hans Prinzhorn, ktorý sa spopularizoval tvorbu ľudí s psychickými poruchami svojou knihou Bildnerie der Geisteskranken (prvé vydanie 1922). Táto kniha je založená

⁷ GRONERT, Frits: Introduction. Stendhal Syndrome, art that makes you go crazy. In: Ed.: Frits Gronert: Stendhal Syndrome : art that makes you go crazy. Rotterdam: De nieuwe grafische, 2008. s. 24.

(Tú posadnutosť a tvrdohlavosť, ktorú niekedy obsahujú práce Outsiderov, je tiež možné vidieť v dielach ľudí s mentálnym postihnutím. Preklad autorka práce)

⁸ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-12] <http://www.bethlemheritage.org.uk/>

⁹ K téme viď najmä MACGREGOR, John M.: The discovery of the art of the insane. Princeton: Princeton University Press, 1989.

¹⁰ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-12] http://www.bethlemheritage.org.uk/gallery_collection.asp

¹¹ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-11] <http://www.prinzhorn.uni-hd.de/>

práve na spomínanej zbierke. V 60. rokoch bola zásluhou lekárky Marie Rave-Schwank¹² zbierka katalogizovaná a umiestnená do vhodných priestorov. Odvtedy bola prezentovaná na mnohých samostatných aj kolektívnych výstavách v rozličných krajinách sveta. V roku 2001 bola časť kliniky prestavaná na múzeum. Okrem pôvodnej Prinzhornovej zbierky je táto dnes obohatená o ďalšie artefakty, ktoré klinika získala väčšinou ako dary. Súčasným kurátorom zbierky je Thomas Röske.

Collection de l'Art Brut (Laussane, Švajčiarsko)

Zbierka už spomínaného francúzskeho maliara Jeana Dubuffeta, autora termínu Art Brut, ktorá v súčasnosti sídli v Lausanne.

Art / Brut center Gugging¹³ (Maria Gugging, Rakúsko)

Maria Gugging je dedinka neďaleko Viedne. Na tamojšej psychiatrickej klinike pôsobil doktor Leo Navratil (1921 – 2006), ktorý si všimol kresby niektorých pacientov. Spočiatku považoval ich tvorbu za užitočnú len z hľadiska diagnostiky a terapie. Od 50. rokov sa však začal zaujímať aj o jej estetické kvality. Zopár prác poslal Jeanovi Dubuffetovi, a ten ich veľmi ocenil. Navratil teda vyčlenil niekoľko talentovaných pacientov a začal s nimi rozvíjať individuálny program, zameraný hlavne na výtvarnú tvorbu. Nešlo o typickú terapiu umením, pretože okrem samotnej liečby sa kládol dôraz aj na výtvarné schopnosti účastníkov. Navratil sa navyše snažil oboznámiť s ich umením aj verejnosť a zabezpečiť im primeraný rešpekt. V roku 1981 za týmto účelom založil Das Zentrum für Kunst-Psychotherapie (Centrum umeleckej psychoterapie). Keďže sa bál, aby po jeho odchode celý projekt nevyšiel nazmar a neupadol do zabudnutia, hľadal si vhodného nasledovníka. Stal sa ním Johann Feilacher, vzdelaním sochár a psychiater. Je riaditeľom Art/Brut centra dodnes. Jeho prioritou je uznanie niekdajších pacientov z Guggingu za plnohodnotných umelcov. „They had right to be regarded as genuine artists, not just as *artistic patients*.“¹⁴ S tým súvisí aj zodpovedajúce finančné ohodnotenie ich prác. Tak si môžu bývalí pacienti zarábať na živobytie svojim umením.

Dnes disponuje Art/Brut centrum rozsiahlymi priestormi, ktorých súčasťou je múzeum, galéria, štúdio, Dom umelcov, a dokonca pripravovaná reštaurácia. Umelci z Guggingu sú svetoznámi. Centrum participuje na mnohých výstavách v Rakúsku aj v zahraničí, a je aj ich dejiskom. Je otvorené aj spolupráci s inými umeleckými smermi.

¹² Porov.: MACGREGOR, John M.: The discovery of the art of the insane, 1989, s. 194.

Porov. taktiež: [Cit. 2009-03-11] http://www.prinzhorn.uni-hd.de/geschichte_eng.shtml

¹³ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-10] <http://www.gugging.org/>

¹⁴ FEILACHER, Johann: Blug, the plow or a logical next step. In: Ed.: Johann Feilacher: Blug : Gugging, grounds for art. Wien: Christian Brandstätter Verlag, 2006, s. 11. (Mali právo nazývať sa skutočnými umelcami, nie len talentovanými pacientmi. Preklad autorka práce)

Art en Marge (Brusel, Belgicko)¹⁵

Táto nezisková organizácia bola založená v roku 1984. Je zameraná na výskum a propagáciu outsider art. Art en Marge objavuje nových, zaujímavých výtvarníkov, ktorých hľadá prevažne v domovoch sociálnych služieb a na psychiatrických klinikách. Prezentuje ich tvorbu prostredníctvom výstav, publikácií¹⁶ a vedeckých konferencií. Na tvorbu ľudí s mentálnym postihnutím sa tu kladie veľký dôraz a táto organizácia bola vôbec jednou z prvých, ktoré sa na túto cieľovú skupinu orientovali. Prvou riaditeľkou bola Françoise Henrion, od roku 2001 je ňou Carine Fol.

Galerie Atelier Herenplaats (Rotterdam, Holandsko)¹⁷

Atelier Herenplaats je zaujímavým projektom, ktorý je porovnateľný s Art/Brut centrom Gugging. Rozdiel je v tom, že cieľovou skupinou Ateliereu Herenplaats nie sú ľudia s psychickými poruchami, ale s mentálnym postihnutím.

Atelier založili v roku 1991 Frits Gronert a Richard Bennaars. Ich cieľom bolo vytvoriť pre talentovaných výtvarníkov s mentálnym postihnutím také podmienky, kde by mohli napredovať a rozvíjať svoj talent. „Our basic principle was and still is: just imagine I were an artist with a handicap, what would I like to be provided for me?“¹⁸

Rozdiel oproti iným projektom zameraným na túto cieľovú skupinu spočíva v tom, že týchto ľudí vyberali vyslovene podľa umeleckého talentu. Vyučovali ich dejiny umenia, kreslenie podľa modelu, rozličné výtvarné techniky a mnohé ďalšie veci, obdobne ako na výtvarných školách pre normálnych študentov.

Od začiatku svojej existencie Atelier Herenplaats zorganizoval množstvo zaujímavých projektov, založených na spolupráci hendikepovaných výtvarníkov s rôznymi skupinami nepostihnutých ľudí. Medzi nimi bol napr. projekt Tvár budúcnosti (Gezicht van de Toekomst), kde umelci z Herenplaats učili maľovať deti zo základnej školy. Výsledkom bolo, že každé dieťa namaľovalo svoj autoportrét a z nich potom zložili akúsi mozaiku, ktorá zdobí jednu stenu školskej budovy.

Okrem toho sa samozrejme Galerie Atelier Herenplaats podieľa na zahraničných výstavách, ale aj organizuje svoje vlastné. Taktiež sa so svojimi dielami zúčastnili viacerých trhov s umením a vydali niekoľko publikácií. V súčasnosti má Herenplaats k dispozícii viacero štúdií v centre Rotterdamu a sebauplatnenie tu nachádza 24 umelcov s mentálnym postihnutím.

¹⁵ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-16] <http://www.artenmarge.be/>

¹⁶ K téme viď najmä: Ed.: FOL, Carine: Art en Marge Collection. Bruxelles: NRG, 2003.

¹⁷ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-15] <http://www.herenplaats.nl/>

¹⁸ GRONERT, Frits: Introduction. Stendhal syndrome. Art that makes you go crazy. In: Ed.: Frits Gronert: Stendhal syndrome. Art that makes you go crazy. Rotterdam: De Nieuwe Grafische, 2008, s. 12. (Náš základný princíp bol a stále je: predstav si, že si umelec s hendikepom, čo by som chcel mať pre seba zabezpečené? Preklad autorka práce.)

Créahm (Liège, Belgicko)¹⁹

Organizácia Créahm (skratka Creative et handicap mental) existuje od roku 1980. Zakladateľom Créahm je výtvarník Luc Boulangé a psychiater Jean-Luc Lambert. Na rozdiel od Galerie Atelier Herenplaats, Créahm sa zameriava nielen na výtvarné umenie. Ľudia s mentálnym postihnutím sa tu venujú tancu, divadlu a hudbe. V roku 1998 vznikla dcérska organizácia – Madmusée (Musée de l'Art Différencié)²⁰. Toto múzeum organizuje výstavy a vlastní kolekciu outsider art.

Inuti (Stockholm, Švédsko)²¹

Inuti (čo znamená približne „zvnútra“²²) je organizácia, ktorá má dve štúdiá a galériu. Vznikla v roku 1996. V štúdiách pracuje dokopy štyridsať ľudí; desiati z nich sú supervízori vzdelaní v umení, pedagogike alebo psychológii; ostatní sú výtvarníci s mentálnym postihnutím. Cieľom Inuti je napomáhať integrácií ľudí s mentálnym postihnutím, podporovať rozvoj ich talentu a schopnosti komunikovať s okolím.

Galerie der Schlumper (Hamburg, Nemecko)²³

Celé sa to začalo v roku 1984, keď výtvarník Rolf Laute založil štúdio, kde pracoval s ľuďmi s mentálnym postihnutím. Išlo o ľudí, ktorí s rôznych príčin (nevhodné správanie, neprispôsobivosť) nemohli pracovať v bežných dielňach pre mentálne postihnutých. Dnes má táto organizácia tridsaťčlennú skupinu výtvarníkov (hovorí sa im Schlumpers), z ktorých väčšina je za svoju prácu platená. Vytvárajú tu maľby, kresby, grafiky, sochy, inštalácie a performancie. Pri práci im asistujú nezávislí umelci, ktorí však nezasahujú do tvorivého procesu; pomáhajú skôr v technických záležitostiach. Galerie der Schlumper sa skladá zo štúdiá, výstavných priestorov, posluchárne a kaviarne.

¹⁹ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-30] <http://www.creahm.be/>

²⁰ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-30] <http://www.madmusee.be/>

²¹ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-30] <http://www.inuti.se/>

²² Porov.: GRONERT, Frits: Folly drawings : About in- and outsiders in art. Rotterdam: De Nieuwe Grafische, Amsterdam: Cameleon Prepress bv., 2002, s. 54.

²³ K téme viď najmä [Cit. 2009-03-30] <http://www.schlumper.de/>

Použité pramene a literatura

1. NÁDVORNÍKOVÁ, A. 2008. *Art brut v českých zemích : Mediumici. Solitéři. Psychotici. Katalóg výstavy*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc – Arbor vitae.
2. DUBUFFET, Jean. 1998. *Dusivá kultura*. Praha: Herrman a synové.
3. FEILACHER, Johann. 2006. *Blug: Gugging, grounds for art*. Wien: Christian Brandstätter Verlag.
4. FOL, Carine. 2003. *Art en Marge Collection*. Bruxelles: NRG.
5. GRONERT, Frits. 2008. *Stendhal Syndrome : art that makes you go crazy*. Rotterdam: De nieuwe grafische.
6. MACGREGOR, John M. 1989. *He discovery of the art of the insane*. Princeton: Princeton University Press.

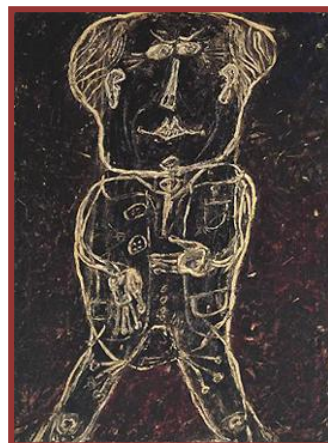
Internetové zdroje

7. Art en marge
Dostupné na internete: www.artenmarge.be (marec, 2009)
8. Bethlem Royal Hospital
Dostupné na internete: <http://www.bethlemheritage.org.uk/> (december, 2009)
http://www.bethlemheritage.org.uk/gallery_collection.asp (december, 2009)
9. Creahm:
Dostupné na internete: www.creahm.be (marec, 2009)
10. Die Schlumper
Dostupné na internete: <http://www.schlumper.de/> (marec, 2009)
11. Art/Brut center gugging
Dostupné na internete: www.gugging.org (október 2009)
12. Galerie & Atelier Herenplaats
Dostupné na internete: www.herenplaats.nl (marec, 2009)
13. Inuti Detta händer på Inuti
Dostupné na internete: www.inuti.seMADmusée (marec, 2009)
Dostupné na internet: <http://www.inuti.se/> (marec, 2009)
14. Sammlung Prinzhorn
<http://www.prinzhorn.uni-hd.de/> (november 2009)
http://www.prinzhorn.uni-hd.de/geschichte_eng.shtml (november 2009)
15. Raw vision:
Dostupné na internete: www.rawvision.com (marec, 2009)

Obrazová príloha

Práca v Galerie Atelier Herenplaats
(prevzaté z
<http://www.herenplaats.nl/en/atelier/index.asp>)

Paulus De Groot, Bez názvu, 2000
(prevzaté z
<http://www.herenplaats.nl/en/kunstenars/index.asp#>)
(umelec z Galerie Atelier Herenplaats)

ZOZNAM AUTOROV

Dagmara Bacová

interná doktorandka
Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a etnomuzikológie
Hodžova 1
949 01 Nitra
kontakt: dagmara.bacova@gmail.com

Kamila Beňová

externá doktorandka
Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a etnomuzikológie
a
pracovník Ústavu vedy a výskumu
Univerzita Mateja Bela
Inštitút sociálnych a humanitných štúdií
Cesta na amfiteáter 1
974 01 Banská Bystrica
kontakt: kamila.benova@umb.sk

Zuzana Karlíková

interná doktorandka
Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a etnomuzikológie
Hodžova 1
949 01 Nitra
kontakt: zuzakarlikova@gmail.com

Anna Kasanová

interná doktorandka
Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a etnomuzikológie
Hodžova 1
949 01 Nitra
kontakt: anazeleneoko@gmail.com

Peter Laučík

interný doktorand
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa
Katedra etnológie a etnomuzikológie
Hodžova 1
949 01 Nitra
kontakt: laucikp@gmail.com

Veronika Mezeiová

interná doktorandka
Univerzita Konštantína Filozofa
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a etnomuzikológie
Hodžova 1
949 01 Nitra
kontakt: vmezeiova@gmail.com

Alexandra Tamasová

Trnavská Univerzita v Trnave
Filozofická fakulta
Katedra dejín a teórie umenia
Hornopotočná 23
918 43 Trnava
kontakt: alexandra.tamasova@gmail.com

Etnologické reflexie vedecko – výskumných prác mladých vedeckých pracovníkov

Zborník z kolokvia Etnologické reflexie vedecko – výskumných prác mladých vedeckých
pracovníkov

Vydala Univerzita Konštantína Filozofa Nitra 2010
Katedra etnológie a etnomuzikológie

Dagmara Bacová, Anna Kasanová (editorky)

Rozsah – 69 strán

Počet nákladov – 50
Nepredajné

ISBN 978- 80- 8094- 826- 9
EAN 9788080948269